

BATADORP

ruimtelijke en cultuurhistorische verkenning

omslag: Zicht over het Batadorp richting de fabriek (ca. 1940).

BATADORP

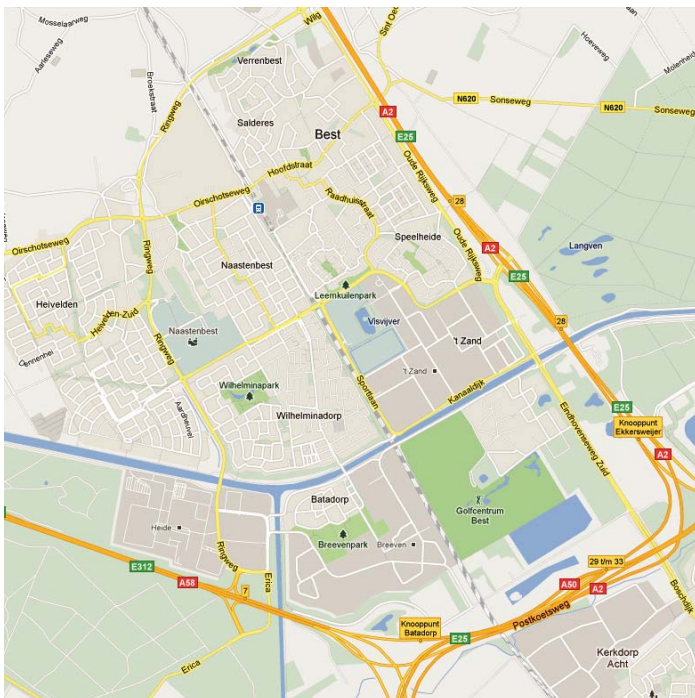
ruimtelijke en cultuurhistorische verkenning

Leon van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie, Nijmegen
Teake Bouma – architectuur / stedenbouw, Delft

Nijmegen, oktober 2011
in opdracht van de gemeente Best

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7	methodiek	63
Aanleiding en opgave	7	drie-eenheid	63
Afbakening	7	fabriek	65
Methodiek en leeswijzer	7	dorp	67
Cultuurhistorische achtergronden	9	sportcomplex	69
Bata	9	Aanbevelingen	70
bedrijfsgeschiedenis	9	Drie-eenheid	70
bedrijfsfilosofie	9	Fabriek	70
Zlín	11	Dorp	71
expansie	11	Conclusies	71
Batadorp	13	Bijlage 1: woningtypen	74
vestiging op de hei	13	Bijlage 2: geraadpleegde bronnen	97
industrieel versus streekeigen	15	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven	97
company-town	17	Literatuur	97
hoogtij, teloorgang en behoud	21	Websites	97
Typering en analyse	23	Bijlage 3: rijksmonumenten	98
Kolonie	23	Complexomschrijving	98
Fabriek	29	I: Schoenfabriek, Europaplein 1	99
grid	29	II: Kantoor, Europaplein 1	99
daylight factory	33	III: Kousenfabriek, Europaplein 1	100
Standart TOV, Bud, V Bestu-Holandsko	37	Batalaan 1;1a	100
fasering en zonering	39	Batalaan 5;7	101
Dorp	41	Batalaan 8a	102
recht of krom	41	Europaplein 12, 13	103
fasering, typologie en zonering	43	Welvaartstraat 10-12	104
architectuur	45	Wilhelminakanaalstraat 17-19	104
fragmentatie in het bebouwingsbeeld	49	Bijlage 4: selectiecriteria	106
openbare ruimte	53	Cultuurhistorische waarden	106
sportvoorzieningen	57	Architectuurhistorische waarden	106
Waardering	59	Ensemblewaarden	106
Kader	59	Gaafheid / herkenbaarheid	106
Toelichting bij de waardekaarten	61	Zeldzaamheid	106
archeologie	61	Colofon	107

Kaart van Best met Batadorp ingesloten door de kanalen, het spoor en het knooppunt Batadorp (bron Google Maps).

Het onderzoek heeft primair betrekking op de resterende authentieke delen van de Batakolonie, en secundair op het oranje omlijnde gebied.

INLEIDING

AANLEIDING EN OPGAVE

In het gedeeltelijk van rijkswege beschermde Batadorp neemt de druk toe op aanpassingen van gebouwen en structuren, niet alleen in het dorp maar mogelijk binnenkort ook in het fabrieksdeel. Omdat de gemeente Best voor dit gebied anno 2011 bestemmingsplannen wil aanpassen, is het thans van belang om hierin de cultuurhistorische waarden te borgen. De nieuwe Wro schrijft dat immers voor per 1 januari 2012. Enerzijds om het specifieke karakter te typeren en de bestaande kwaliteiten en verstoringen op alle schaalniveaus in kaart te brengen. Anderzijds om het gewenste ontwikkelperspectief cq. de bandbreedte voor verandering te verbeelden, zonder daarbij het monumentale karakter van het gebied uit het oog te verliezen. Door deze integrale benadering kan de gemeente Best voor Batadorp in de toekomst verantwoorde keuzes maken in de sfeer van behoud, herstel, beheer, versterking en herontwikkeling. De monumentale waarde van Batadorp wordt ondersteund door de bewoners die een grote betrokkenheid tonen, en door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed die zes verschillende woningtypen en drie fabrieksgebouwen heeft aangewezen als rijksmonument en thans overweegt de restanten van het oorspronkelijke Batadorp integraal aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht.

AFBAKENING

Het cultuurhistorische onderzoek heeft primair betrekking op de resterende onderdelen van de Batakolonie: woonbuurt Batadorp en de aangrenzende fabriek. Secundair wordt uitsluitend op structuurniveau gekeken naar het ruimere, oorspronkelijke Bataterrein ten westen van het spoor. Cultuurhistorie heeft in dit onderzoek primair betrekking op het aangelegde en gebouwde erfgoed boven het maaiveld, en is uitsluitend vanuit de openbare ruimte bestudeerd. Het particuliere fabrieksterrein is dus niet betreden. Gegevens

over dit deelgebied zijn ontleend aan een bouwhistorische verkenning van Baac uit 2008 (zie geraadpleegde bronnen in de bijlage). Het aspect archeologie is ontleend aan de archeologische beleidsnota en samenvattend geïntegreerd in het hoofdstuk waardering.

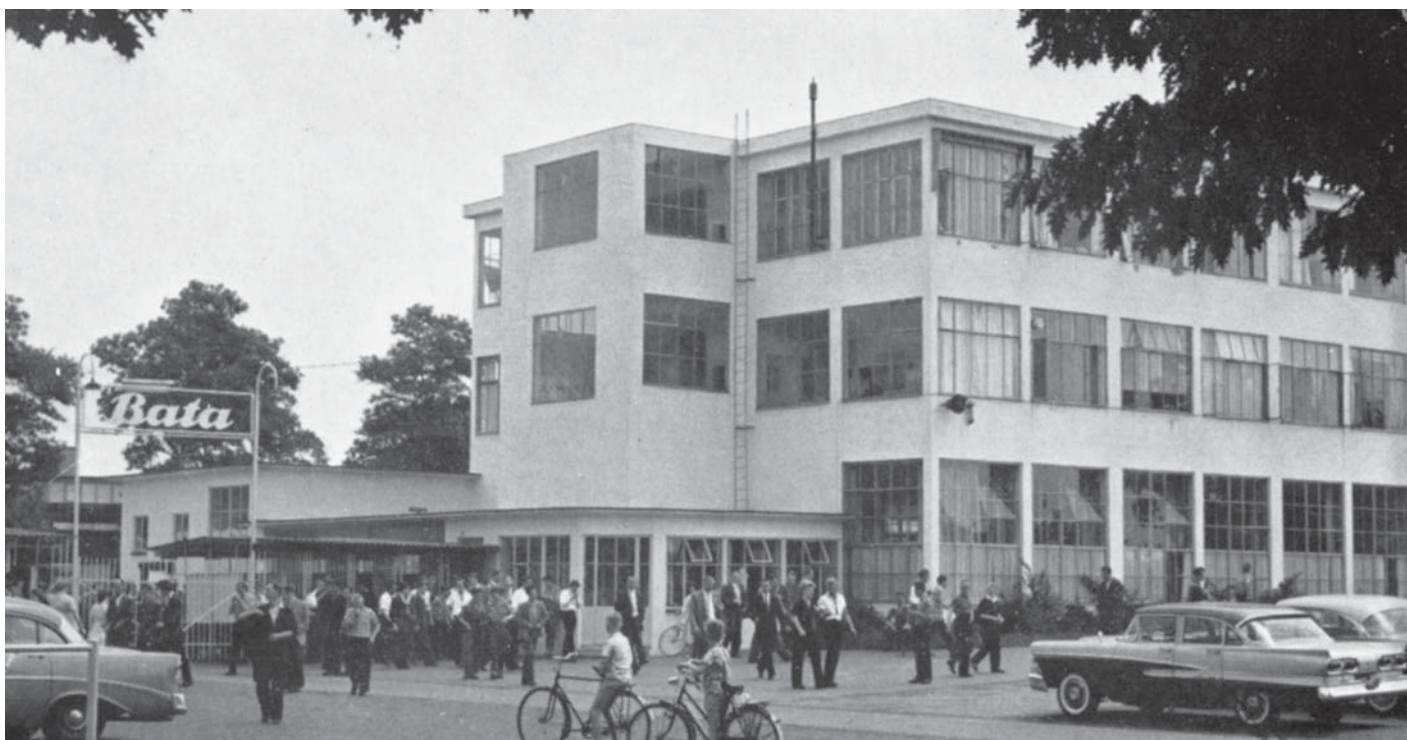
METHODIEK EN LEESWIJZER

Deze opgave wordt ingevuld met onderhavige Ruimtelijke en Cultuurhistorische Verkenning. Het rapport is in de periode juli – augustus 2011 samengesteld door Leon van Meijel van bureau *Van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie* te Nijmegen en Teake Bouma van bureau *Teake Bouma architectuur / stedenbouw* te Delft.

Onze werkwijze is als volgt. Vanuit de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van Batadorp willen wij allereerst begrijpen waarom het gebied er uit ziet zoals het nu is. Om daar grip op te krijgen, zijn archief-, literatuur- en kaartonderzoek verricht alsmede inventariserend veldwerk vanaf de openbare weg. De cultuurhistorische achtergronden worden in het eerste hoofdstuk op hoofdlijnen beschreven.

Op basis van de verkregen inzichten wordt vervolgens aangegeven wat *vanuit cultuurhistorisch perspectief* de belangrijke thema's zijn in het structuur- en ruimtebeeld, en welke elementen in meer of mindere mate waardevol of verstorend zijn. De typering en de analyse in het tweede hoofdstuk is waar mogelijk aanschouwelijk gemaakt met kaarten, tekeningen en/of foto's. De waardering in het derde hoofdstuk is gebaseerd op de criteria van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, strekt zich uit over de verschillende schaalniveaus en wordt overzichtelijk samengebracht in een waardekaart.

De aanbevelingen in het vierde hoofdstuk komen voort uit de analyse en de waardering. Ze maken inzichtelijk welke kwaliteiten en verstoringen in het structuur- en ruimtebeeld aandacht vragen als het gaat om het herkenbaar houden, herstellen of doorontwikkelen van de cultuurhistorische identiteit van Batadorp.

Werknemers verlaten de Batafabriek (bron: Bata, ca.1959).

CULTUURHISTORISCHE ACHTERGRONDEN

BATA

bedrijfsgeschiedenis

De schoenenfabriek *T. & A. Bata* werd in 1894 opgericht door Tomáš en Antonín Baťa, telgen uit een geslacht van schoenmakers. Zij vestigden het bedrijf in hun geboorteplaatsje Zlín dat destijds in Moravië (Oostenrijk-Hongarije) lag en na de Eerste Wereldoorlog in Tsjecho-Slowakije kwam te liggen. Het bedrijf begon met het machinaal vervaardigen van schoeisel voor de lokale markt. In 1909 werden de eerste schoenen geëxporteerd naar Duitsland, de Balkan en het Midden-Oosten. In 1917 produceerde de fabriek 2 miljoen paar schoenen. Vanaf 1922 verrees geleidelijk een internationaal netwerk van Bata-winkels. Nederland had in dat jaar de primeur met een winkel in Amsterdam. Rond 1930 was Bata uitgegroeid tot de grootste schoenenexporteur ter wereld. In 1932 kwam Tomáš Baťa om het leven bij een vliegtuigongeluk. Zijn zoon Thomas J. Baťa volgde hem op. Onder zijn leiding ging het bedrijf ook autobanden, vliegtuigen, fietsen en machines maken. De kernactiviteit bleef evenwel schoenen. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog week de directie noodgedwongen uit naar Canada, waar in Batavia bij Toronto de *Bata Shoe Company* werd opgestart. Tot op de dag van vandaag produceren 50.000 Batamedewerkers schoenen in 27 productiebedrijven verspreid over de wereld. De schoenen worden verkocht in 5.000 winkels verspreid over 70 landen.

bedrijfsfilosofie

Naar het voorbeeld van de Fordfabrieken in Detroit Amerika wilde Tomáš Baťa aan de lopende band grote hoeveelheden, betaalbare kwaliteitschoenen produceren. Om dat doel te

bereiken hield de firma Bata het gehele productieproces én de verkoop in eigen hand. Bij de schoenenfabrieken verzeen bijvoorbeeld eigen rubberfabrieken, leerlooierijen, drukkerijen en energievoorzieningen. Omwille van de efficiency werden alle gebouwen door eigen architecten gestandaardiseerd tot universeel toepasbare typen. Korte productielijnen en rationele fabrieksgebouwen drukken immers de kosten, zo was de gedachte. De winsten vloeiden terug in het bedrijf en werden aangewend voor de bouw van nieuwe fabrieken en voorzieningen. Daarnaast onderwierp Bata de arbeiders aan een systeem van normering, prestatieloon en bonussen. Wie te laat kwam of slordig werkte kreeg een boete. Werken onder de norm leidde tot ontslag en goede prestaties werden beloond met een eervolle vermelding in de Bata-koerier of een promotie. Wie het hardst werkte, verdiende het meest. Bata hanteerde een werkweek van 42 uur en hield de zaterdag vrij; destijds nog geen gemeengoed in Nederland. Bij de fabriek werden de arbeiders klaargestoomd voor het lopende bandwerk. Om de inzet te maximaliseren, zorgde Bata voor goede voorzieningen op het gebied van scholing, zorg, huisvesting en vrijetijdsbesteding. Gezonde, gemotiveerde en loyale arbeiders presteren immers beter, zo was de gedachte. Bovendien kon het bedrijf zo invloed uitoefenen op alle aspecten van het leven van haar medewerkers. In dit totaalconcept moest elk deel passen in het grote geheel. Het vergroten van de productie cq. het hoogste economische rendement stond altijd voorop. Gemeenschapszin en eigenbelang gingen kortom hand in hand.

Fabriek en woningen van Bata in Zlín (bron: Bosma, 2003).

Fabriek en woningen van Bata in Best (bron: Bata, ca.1959).

Zlín

Door het rationele en allesomvattende Bataconcept van fabriek met arbeiderskolonie groeide het provinciestadje Zlín uit tot een grote industriestad. Het door de architecten Kotera en Gahura bedachte stadsmodel droeg de grootse naam Batapolis. In het centrum bevond zich het fabrieksterrein. Het bedrijfsspoor en het lineaire productieproces waren richtinggevend voor het rechtlijnige bebouwingspatroon van de productiehallen op het terrein. In een gordel rond de fabriek stonden de woningen met de sportvoorzieningen aan de stadsrand. De (half)vrijstaande woningen waren losjes gegroepeerd in een tuindorpachtige setting. Bata wilde namelijk volwaardige woningen voor alle arbeidersgezinnen, en uitsluitend flats voor vrijgezellen.

expansie

Tegen het einde van de jaren twintig was het principe van Batapolis in Zlín voldoende beproefd om ook elders in de wereld toe te passen. Aan de wens om nieuwe fabrieken in andere landen te openen, lagen economische motieven ten grondslag. Door de crisis namen veel landen waaronder Nederland importbeperkende maatregelen om de eigen schoenindustrie te beschermen. De verhoging van de douanetarieven leidde tot een stijging van de prijzen in de Batawinkels. Om dat te voorkomen, opende Bata vanaf 1929 nieuwe fabrieken in onder andere Polen (Ottmuth en Chetmek, 1931), Kroatië (Borovo, 1931), Frankrijk (Bataville, 1931), Zwitserland (Möhlín, 1932), Engeland (East Tilbury, 1933), Nederland (Batadorp, 1933), India (Batanagar, 1934), Indonesië (Kalibata, 1938), Verenigde Staten (Belcamp, 1938) en Hongarije (Martfü, 1939). In deze en tientallen andere vestigingen verspreid over de wereld werden de 'bouwstenen' uit de oervestiging Zlín gekopieerd.

Nederlandse winkel van Bata (Bata, ca.1959).

Het gebied van Batadorp op topografische kaarten uit 1929 en 1953
(copyright 2011, Dienst voor het Kadaster en Openbare registers, Apeldoorn).

BATADORP

vestiging op de hei

De 'N.V. Maatschappij voor Schoen- en Lederindustrie Bata' had 28 winkels in Nederland toen het bedrijf overwoog in ons land een fabriek te openen. Na vergeefse onderhandelingen met de gemeente Eindhoven in 1931-1932 stapte Bata naar de gemeente Best. Vanuit het Amsterdamse kantoor was de keuze gevallen op een stuk grond ten zuiden van het dorp op de Bestsche hei. De belangrijkste overwegingen waren:

- de lage grondprijs;
- de aanwezigheid van goedkope en volgzame arbeidskrachten in de omgeving;
- de nabijheid van vliegveld Welschap (voor het Tsjechische kader);
- de directe aansluitingen op de spoorlijn Den Bosch-Eindhoven (1866-1867), het Wilhelminakanaal (1910-1923) en het Beatrixkanaal (1930-1940).

De geïsoleerde ligging ten opzichte van het dorp was bovendien ideaal om een zelfstandige 'Batapolis' te creëren. De straten en nutsvoorzieningen waren eigendom van Bata, die in Batadorp zelfs een eigen bewakingsdienst instelde.

De afzondering met hekken en slagbomen bij de ingang zou de saamhorigheid, toewijding en loyaliteit van de werknemers vergroten en pottekijkers op afstand houden, zo was de gedachte.

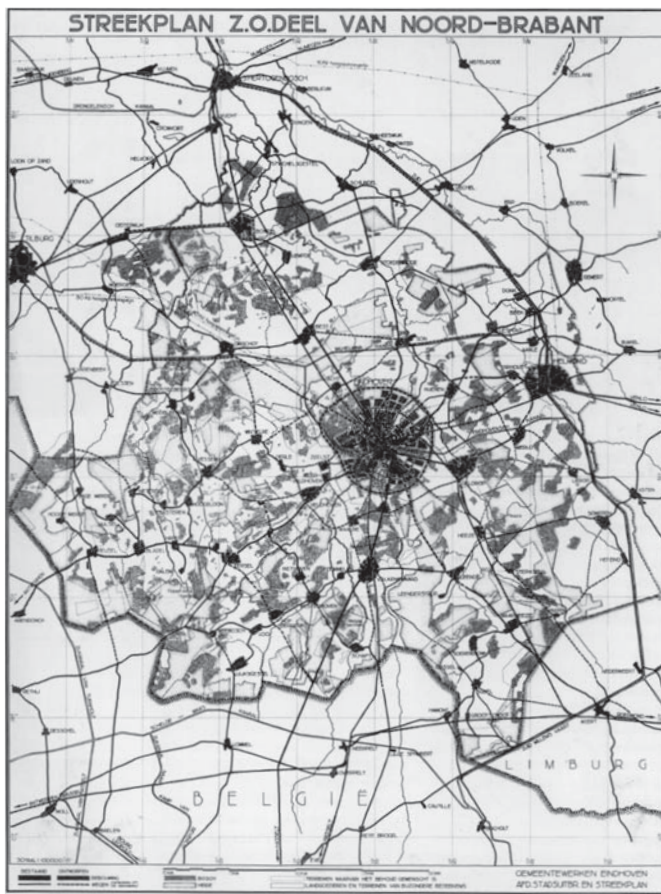
In deze crisistijd was de komst van een ambitieuze firma een welkom geschenk om de lokale werkloosheid te bestrijden. Op 10 augustus 1933 besloot de gemeenteraad tot verkoop van in totaal 165 hectare heidegrond inclusief de weidegrond 'Het Breeven' voor een bedrag van 62.250,- gulden. Het deel ten oosten van het spoor nam Bata in gebruik als vloeivelden (nu golfbaan). In het deel ten westen van het spoor realiseerde Bata het autonome Batadorp. De eerste fabrieksgebouwen werden op 24 maart 1934 plechtig ingezegend nadat de Directeur en het personeel eerst de H. Mis hadden bijgewoond. Tien jaar later – een tiental fabrieksgebouwen en 130 woningen verder – hadden de fabriek en het dorp weliswaar niet hun maximaal beoogde, maar wel hun uiteindelijke omvang bereikt. De verbinding met Best kreeg daarna gestalte met de bouw van de Batabrug in 1947 en de aanleg in de jaren vijftig van Wilhelminadorp waar veel arbeiders van de fabriek kwamen te wonen.

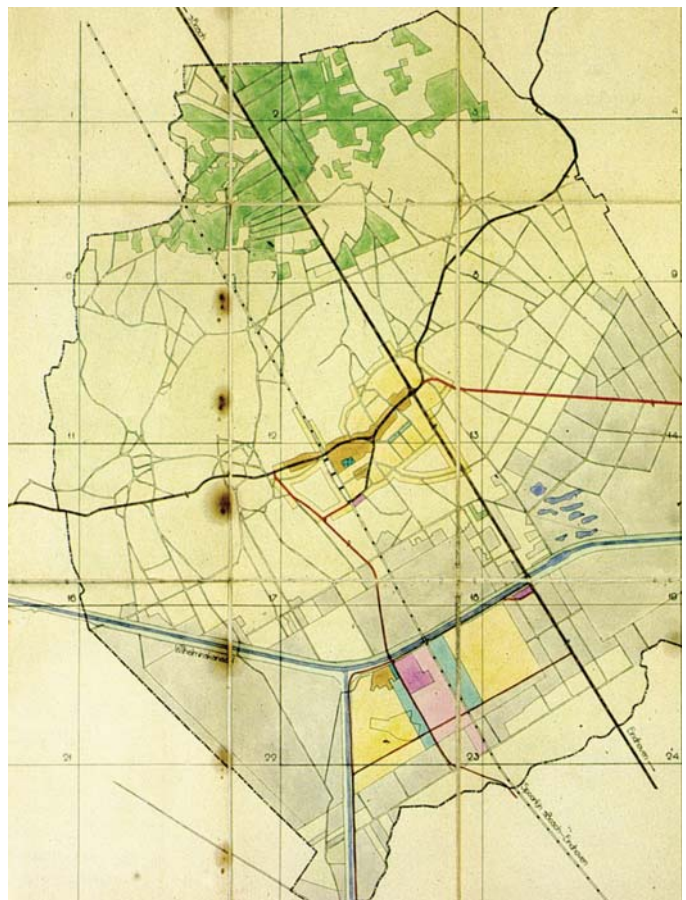
Personeel en genodigden bijeen ter gelegenheid van de inzegening van de eerste fabriekshal in 1934 (bron: RHCE).

De Batabrug over het Wilhelminakanaal in 1956 (bron: RHCE).

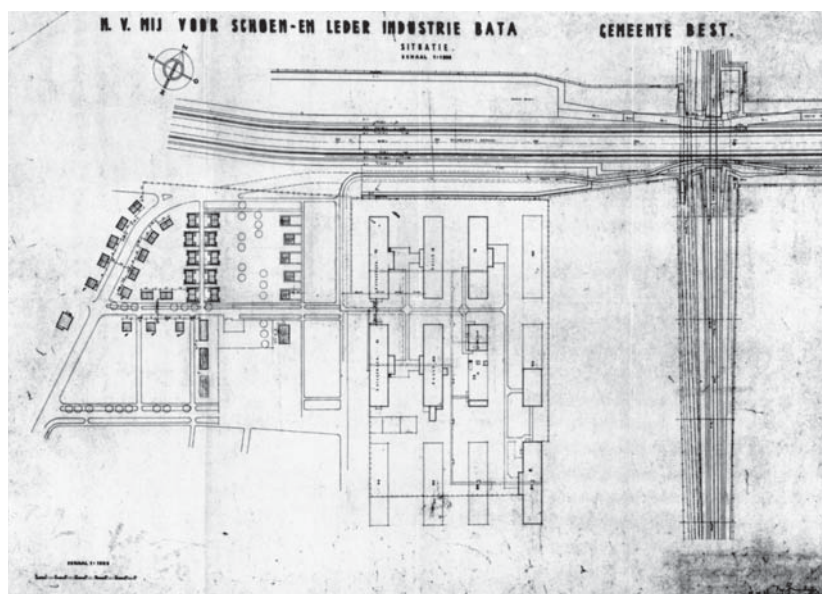
Streekplan De Meierij, zuidoostelijk deel van Noord-Brabant, De Casseres ca. 1931 (bron: Bosma, 2003).

Uitbreidingsplan in Hoofdzaak Best 1938-1939 van De Casseres (bron: Bosma, 2003).

industrieel versus streekeigen

Met de ligging van een fabriek midden op de hei was niet gerekend in het regionale plan 'De Meierij' dat juist was opgesteld door de provinciale Streekplannendienst. Toch mocht Bata het terrein bebouwen omdat werkgelegenheid zwaar woog. De uitwerking van het stedenbouwkundig plan naar ontwerp van Antonin Vitek verliep moeizaam. Namens de Streekplannendienst ontwierp J.M. de Casseres de uitbreidingsplannen voor de dorpen als uitwerking van het streekplan. Zijn rationele aanpak, economische insteek en moderne stedenbouwkundige ideeën sloten goed aan bij de beoogde planopzet van Bata. Zowel hij als de firma Bata hadden een dynamische opvatting over de ontwikkeling van een geïndustrialiseerde regio. De uitbreidingsplannen van De Casseres werden beoordeeld door Bolsius, provinciaal Inspecteur Volkshuisvesting. Hij had uitgesproken statische denkbeelden over behoud van het streekeigene, gebaseerd op traditionele katholieke waarden en plaatsgebonden verschijningsvormen. De tegengestelde opvattingen van De Casseres en Bolsius botsten. De komst van Bata naar Best was kortom een heftige krachtmeting rond het regionale plan 'De Meierij'. Meer over de concrete plannen in het volgende hoofdstuk.

Bouwplan Batadorp van de firma Bata uit oktober 1933 en gewijzigd in augustus 1935 ten behoeve van de woningen ten westen van de Amsterdamsestraat (bron: Bosma, 2003).

Arbeiders ordelijk in de rij voor de fabriekspoort in 1940 (bron: RHCe).

Medewerksters maken een lunchwandeling over het Europaplein (bron: Bata, ca. 1959).

Bedrijfswinkel in het middelste fabrieksgebouw aan het Europaplein in 1940 (bron: RHCe).

Medische hulp in de verbandkamer (bron: Bata, ca. 1959).

Kleuters krijgen onderwijs. Tegen de achterwand hangt een portret van Thomas Bat'a (Bron: RHCe).

Jongens krijgen theorieles in de bedrijfsschool (bron: Bata, ca. 1959).

De Bata Harmonie marcheert over het Europaplein (bron: Bata, ca. 1959).

Sport Club Bata begint aan een voetbalwedstrijd (bron: Bata, ca. 1959).

De kantine in het fabrieksgebouw doet tevens dienst als restaurant (bron: Bata, ca. 1959).

company-town

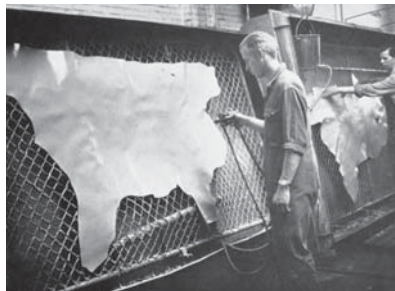
In weerwil van de tegenstellingen tussen De Casseres en Bolsius rolde Bata ook in Best haar bedrijfsfilosofie uit over het lege land naar het voorbeeld van Zlín, zowel in fysiek-ruimtelijke (zie volgend hoofdstuk) als in sociaal-maatschappelijke zin. Het merendeels van de arbeiders kwam per fiets, met de bus of over het spoor naar de fabriek in Best. Bata beschikte over een eigen halte aan het spoor waar in 1942 een provisorische overkapping voor de wachtende reizigers werd geplaatst. De arbeiders kwamen uit heel Nederland en zelfs uit België. De vaste bewoners van Batadorp waren directieleden, afdelingschefs, constructeurs en arbeiders, waaronder ook gezinnen en vrijgezellen uit Tsjechië. De Amsterdamsestraat in Batadorp verwijst naar de herkomst van de bewoners in deze straat. Delen van de eerste rij fabrieksgebouwen werden ingericht als tijdelijk onderkomen voor arbeiders, maar ook als winkel, kantoor, kantine en restaurant. Een dergelijke opzet van een *company-town* was niet nieuw in Nederland. Al eerder waren fabriekskolonies gerealiseerd door onder andere Philips in Eindhoven (Philipsdorp, Drechts Dorp), de Droogdokmaatschappij in Rotterdam (Heijplaat), de Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in Delft (Agnetapark) en Hevea in Doorwerth (Heveadorp). De bemoeienis van het bedrijf met haar personeel reikte ver. Naar verluidt zouden de woonhuizen platte daken hebben omdat op zolder toch alleen maar rommel zou worden opgeslagen. Verder mochten de arbeiders geen klompen dragen omdat het alternatief door Bata zelf werd geproduceerd. Als ambassadeurs van het bedrijf moesten alle medewerkers altijd schoon, geschoren en keurig gekleed zijn. Het streven naar gemeenschapszin, orde en netheid was weliswaar paternalistisch, maar resulteerde tegelijkertijd

in een keurige parkachtige setting en een vooruitstrevend voorzieningenniveau. Zo waren zelfs de fabrieken omzoomd door gazons en hagen en beschikte elke woning in Batadorp over stromend water, elektriciteit, gas en een badkamer met ligbad; een ongekennde luxe voor arbeiders in die tijd. Zelfs in de vrije tijd hoefde de werknemer het Batadorp niet uit. Er waren een voetbalvereniging, hockeyclub, tennisclub, toneelgezelschap, filmzaal, harmonie, vrijwillige brandweer, winkels, kapper, restaurant, school, dokter en internaat. Terzijde van het dorp stond een boerderij met vee. Ook aan de geestelijke verzorging werd gedacht. In een afgesloten gedeelte van de restauratie werd vanaf 1937 op zondag de Heilige Mis gelezen. De beoogde eigen parochiekerk kwam er niet. Deze kreeg na de oorlog een plek in het aangrenzende Wilhelminadorp en werd in 1950 in gebruik genomen en toegewijd aan Antonius van Padua.

productieproces schoenen

In de looierij worden de huiden bewerkt tot vellen leer (bron: RHCE).

De vellen leer worden in een modekleur gespoten (bron: Bata, ca. 1959).

In de stanzerij worden de leren onderdelen van een schoen uit de vellen gesneden (bron: Bata, ca. 1959).

In de stikkerij worden neuzen, zijkanten en hielen aan elkaar gestikt tot het bovenwerk (bron: Bata, ca. 1959).

In de schoenfabriek worden het bovenwerk en de zool op een leest samengevoegd (bron: Bata, ca. 1959).

Tot slot worden de schoenen nauwkeurig geïnspecteerd (bron: Bata, ca. 1959).

In de papierfabriek wordt het verpakkingsmateriaal gemaakt en bedrukt (bron: Bata, ca. 1959).

Treinen over het bedrijfsspoor voeren grondstoffen aan en schoenen af (bron: Bata, ca. 1959).

Bata Best exporteert schoenen naar alle delen van de wereld (bron: Bata, ca. 1959).

productieproces laarzen, kousen en ondersteunende diensten

Op de modeafdeling worden nieuwe modellen ontworpen (bron: Bata, ca. 1959).

In het laboratorium worden grondstoffen en materialen op kwaliteit getest (bron: Bata, ca. 1959).

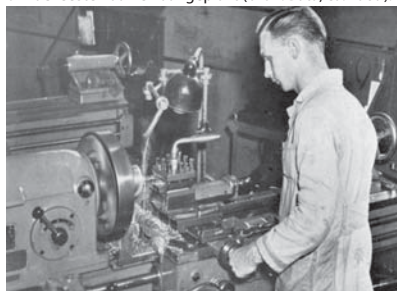
In de kousenfabriek worden kousen en sokken gebreid, geketteld en gevormd (bron: Bata, ca. 1959).

In de walsen wordt het ruwe rubber gekneed, gemengd en gewalst tot platen (bron: Bata, ca. 1959).

In de laarzenfabriek worden de rubberen onderdelen om de leesten aan elkaar geplakt (bron: Bata, ca. 1959).

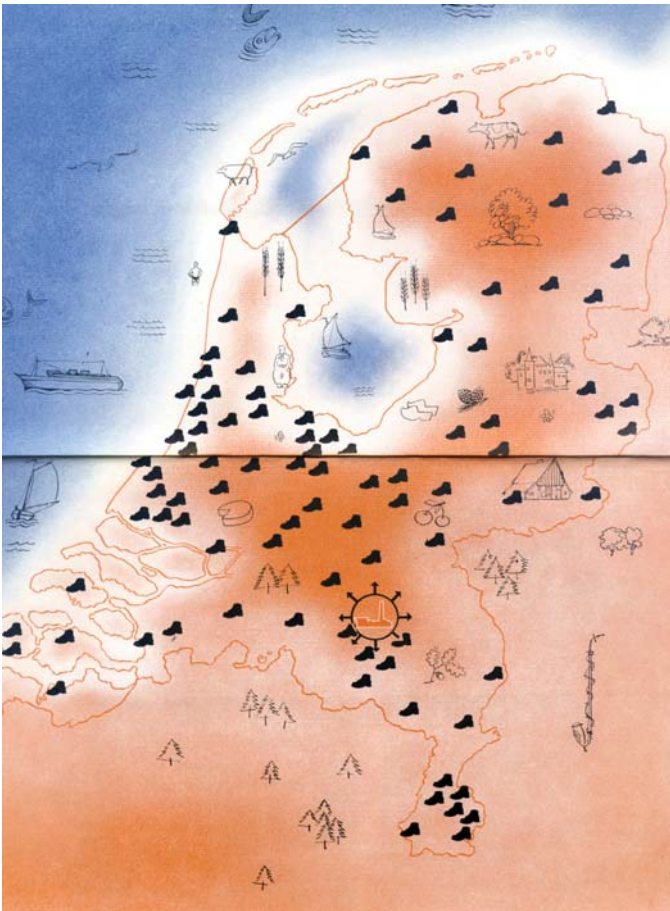
In de machinefabriek worden onderhoudsbeurten uitgevoerd (bron: Bata, ca. 1959).

Stellingen met laarzen wachten op transport (bron: Bata, ca. 1959).

Het ketelhuis annex watercentrale levert verwarming en schoon water (bron: Bata, ca. 1959)

Overzichtskaart van Nederland met aanduiding van fabriek en Batawinkels (bron: Bata, ca. 1959).

Affiche van Bata uit 1952-1953 naar ontwerp van K. van Os (bron: geheugenvannederland.nl).

Affiche van Bata uit 1951-1952 naar ontwerp van atelier Eidenbenz (bron: geheugenvannederland.nl).

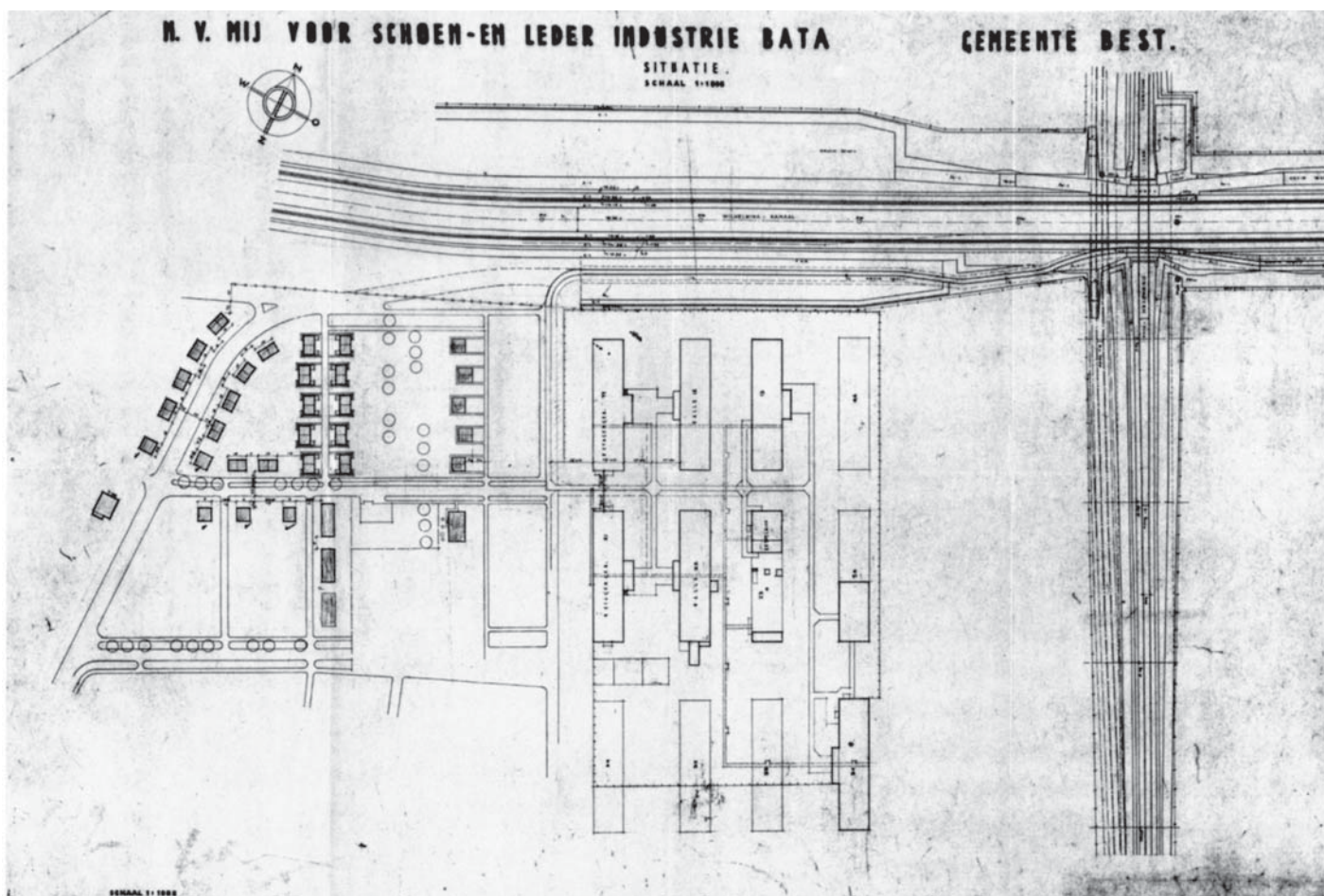
hoogtij, teloorgang en behoud

De Batafabriek draaide tot halverwege de jaren zestig op volle toeren. Het was de grootste schoenfabriek van het land. Daarnaast had Bata destijds 150 eigen schoenenwinkels verspreid over het land. In deze hoogtijdagen werkten in Best 2.500 mannen en vrouwen aan dames-, heren- en kinderschoenen, sportschoenen, rubber laarzen, sokken en kousen. Eind jaren zestig keerde het tij. De schoenenproductie verdween naar lagelonenlanden en het netwerk van eigen winkels verdween langzaam tot in 1996 het laatste filiaal in Nederland sloot. Een heroriëntatie leidde in 1970 tot de oprichting van 'Bata Industrials' met het hoofdkwartier in Best. Deze divisie ging veiligheidsschoenen en veiligheidskousen maken. Een klein deel van het personeel behield zijn baan. De overige 1.600 mensen werden ontslagen. In 1978 verkocht Bata voor bijna 19 miljoen gulden het Batadorp en het grootste deel van de fabrieksgebouwen met bijbehorende grond aan de gemeente Best. Die besloot de leegstaande fabrieksgebouwen te slopen en een nieuw industrieterrein 'Breeven' aan te leggen met een eigen ontsluitingsroute: De Dieze – De Maas. In Batadorp kregen de zittende bewoners de gelegenheid om de eigen woning te kopen, wat vrijwel iedereen deed. Het particuliere eigendom leidde ertoe dat vrijwel elke woning individueel en naar eigen inzicht werd opgeknapt en verbouwd. Dat kwam het complexmatige karakter van Batadorp niet ten goede. De gezellenhuizen en het internaatsgebouw werden in de jaren tachtig gesloopt om plaats te maken voor een woonbuurtje. Deze woningen kregen een sterk afwijkende verschijningsvorm met gevels van lichte baksteen en schuine daken met pannen. Als buffer tussen de woonbuurt en het industrieterrein werd het Breevenpark aangelegd.

Het landelijke Monumenten Inventarisatie Project (1850-1940) zorgde in de jaren negentig voor een hernieuwde aandacht voor het unieke industriële karakter van *company-town* Batadorp. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) wees enkele verschillende woningtypen en de drie drielaags fabrieksgebouwen aan als rijksmonument. Thans overweegt de RCE de restanten van het oorspronkelijke Batadorp integraal aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht.

De sloop van het ketelhuis in 1978 (bron: Biggelaar, 2007).

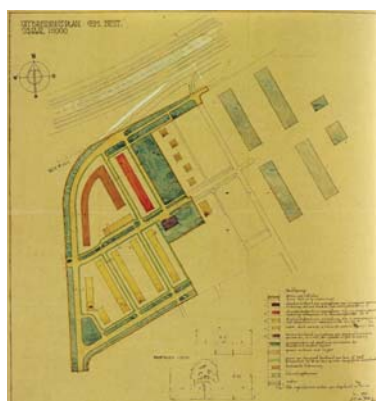
Bouwplan Batadorp van de firma Bata uit oktober 1933 en gewijzigd in augustus 1935 ten behoeve van de woningen ten westen van de Amsterdamsestraat (bron: Bosma, 2003).

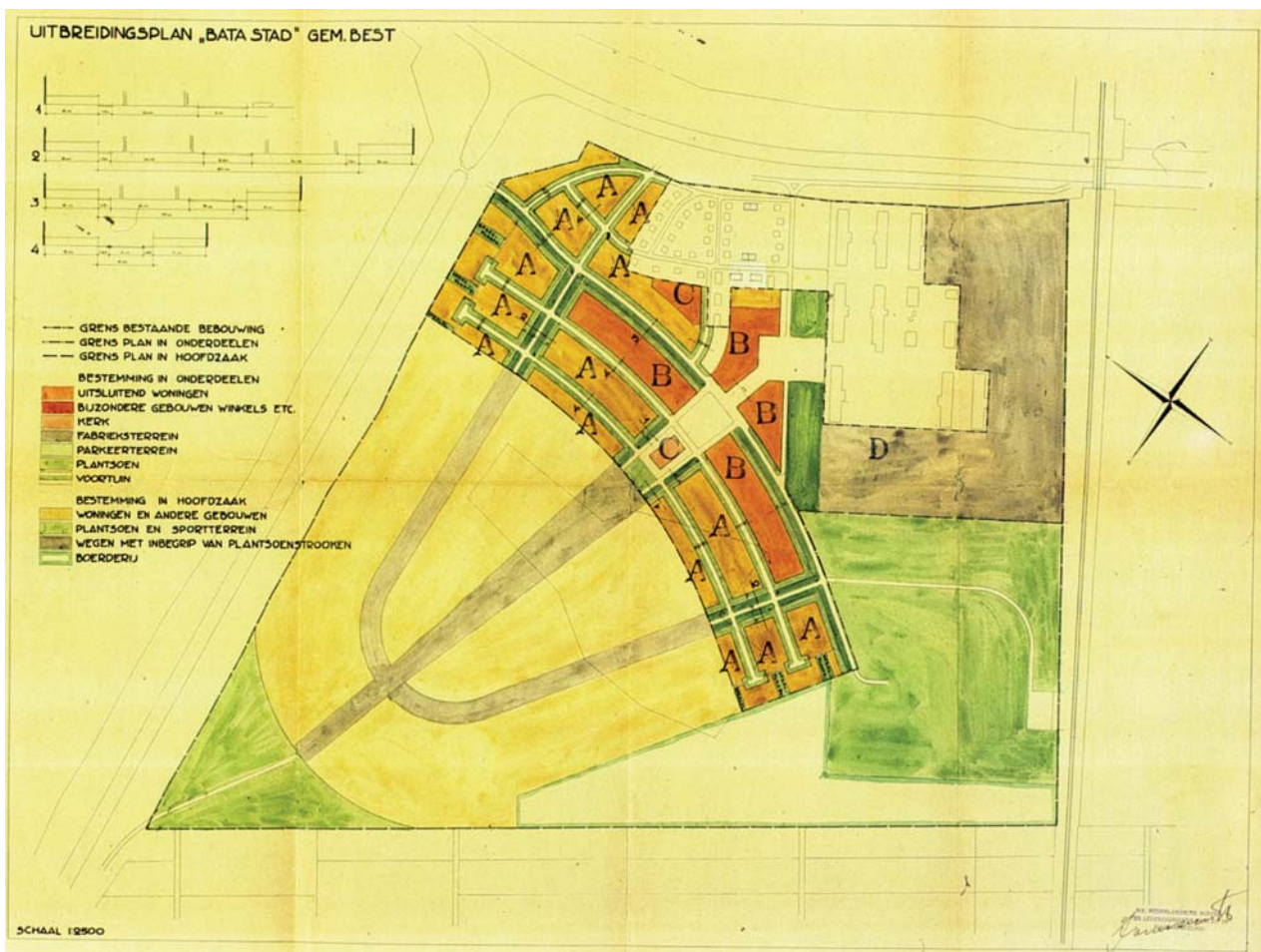
TYPERING EN ANALYSE

KOLONIE

De Batakolonie in Best bestaat uit drie eenheden: het dorp (wonen), de fabriek (werken) en de sportvoorzieningen (recreëren). Deze onderdelen zijn grotendeels in de jaren dertig en in onderlinge samenhang tot stand gekomen. In het Streekplan 'De Meierij' was met de komst van de Batafabriek geen rekening gehouden. De ontwerper van dit plan – planoloog J.M. de Casseres – bezocht Zlín in 1933 en vond dat deze nederzetting navolging verdiende. Vrij naar dit prototype stonden Bata en De Casseres op hoofdlijnen het volgende voor ogen: een fabriekscomplex in de zuidwestelijke hoek van het Wilhelminakanaal en het Staatsspoor met aansluitingen op beide verbindingen, en een wooncomplex dat in westelijke richting direct aansloot op de fabriek. Inspecteur Volkshuisvesting Bolsius vond daarentegen dat de fabriek en het dorp niet mochten samenklonteren en dat een religieuze grondslag voor het dorp niet mocht ontbreken. Hij wees de spoorlijn aan als scheidslijn tussen beide eenheden. In opdracht van Bata doorbrak ing. C. van Traa in april 1935 de impasse door in zijn voorstel een brede groenstrook met sportvoorzieningen op te nemen tussen het dorp en de fabriek. Inmiddels waren de eerste woningen en productiehallen al gebouwd. Tussen beide was slechts ruimte vrijgelaten voor een smalle groenstrook: het huidige Europeplein. Het plan Van Traa ging niet door. Vervolgens werkte De Casseres tot 1941 door aan (deel)plannen voor Batadorp: tot 1938 als hoofd van de Technische Dienst voor de Streekplannen in Noord-Brabant en daarna als onafhankelijk stedenbouwkundig adviseur voor Bata. In de eerste plannen uit de periode 1935-1938 was sprake van een uitwaaiierend

patroon van woonstraten aan weerszijden van een brede formele as met voorzieningen haaks op de fabriek. In een later ongedateerd plan is die as gekanteld in zuidelijke richting, waarbij het centrale motief is veranderd in een dorpsplein met kerk en winkels. Geen van deze plannen vonden instemming. In 1938-1939 werd het 'Uitbreidingsplan in Hoofdzaak Best' vastgesteld. Bij gebrek aan een goedgekeurd plan voor Batadorp was dit terrein globaal aangegeven met groenstroken tussen het fabriekscomplex en de beoogde woonbuurten aan weerszijden. In de latere plannen uit de periode 1938-1941 die De Casseres rechtstreeks voor Bata maakte, keerde hij terug naar zijn oorspronkelijke ideeën uit 1933 voor een complete Batastad. Structuurbepalend waren een grid van haaks kruisende straten, uniforme bouwblokken met halfvrijstaande woningen in strokenverkaveling, een woonbuurt aan weerszijden van de fabriek elk met een centrale kerk, zones met voorzieningen en recreatieve faciliteiten aan de randen. Ook deze ambitieuze plannen gingen niet door. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en het vertrek van Bata naar Canada verhinderden dat.

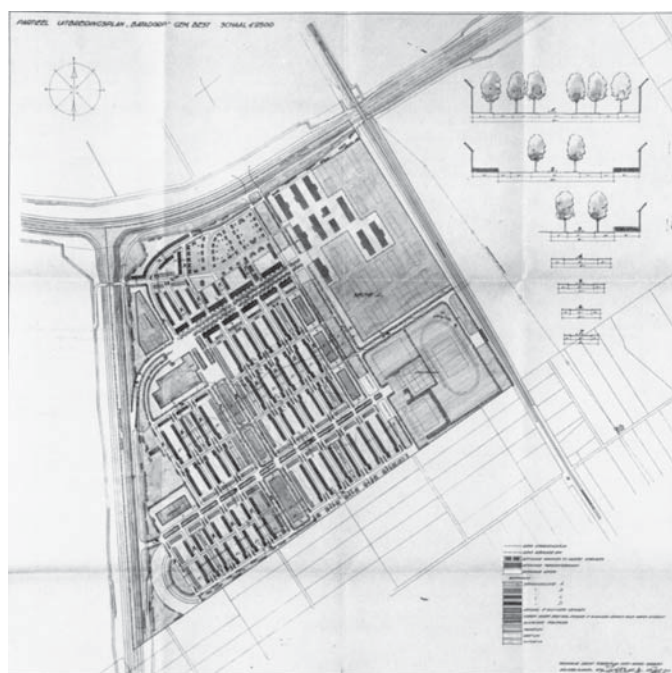

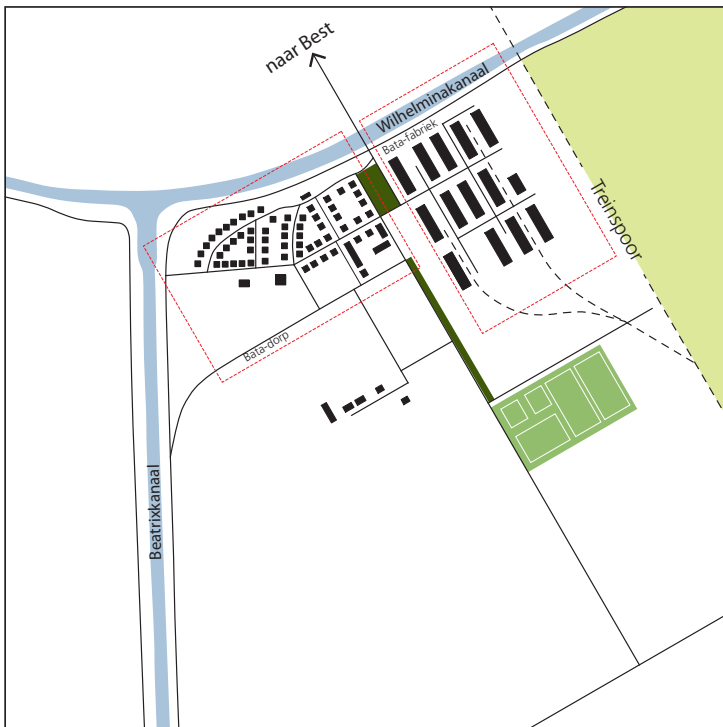
Uitbreidingsplan Batastad van de firma Bata uit ca. 1939 (bron: Bosma, 2003).

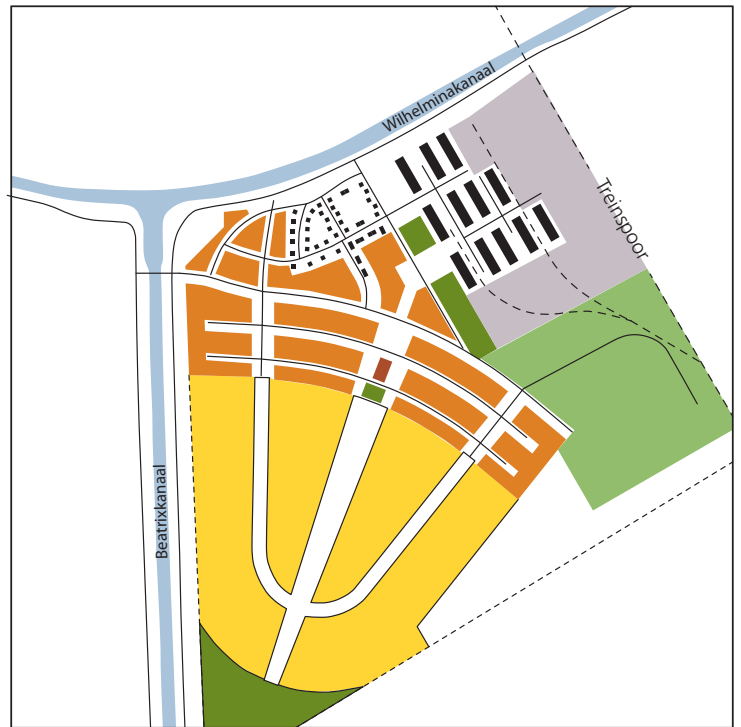
Ontwerp voor een Batastad in Best van De Casseres uit ca. 1938 (bron: Bosma, 2003).

Partieel uitbreidingsplan Batadorp van de Technische Dienst voor de Streekplannen uit februari 1940 (bron: Bosma, 2003).

Oorspronkelijke jaren '50

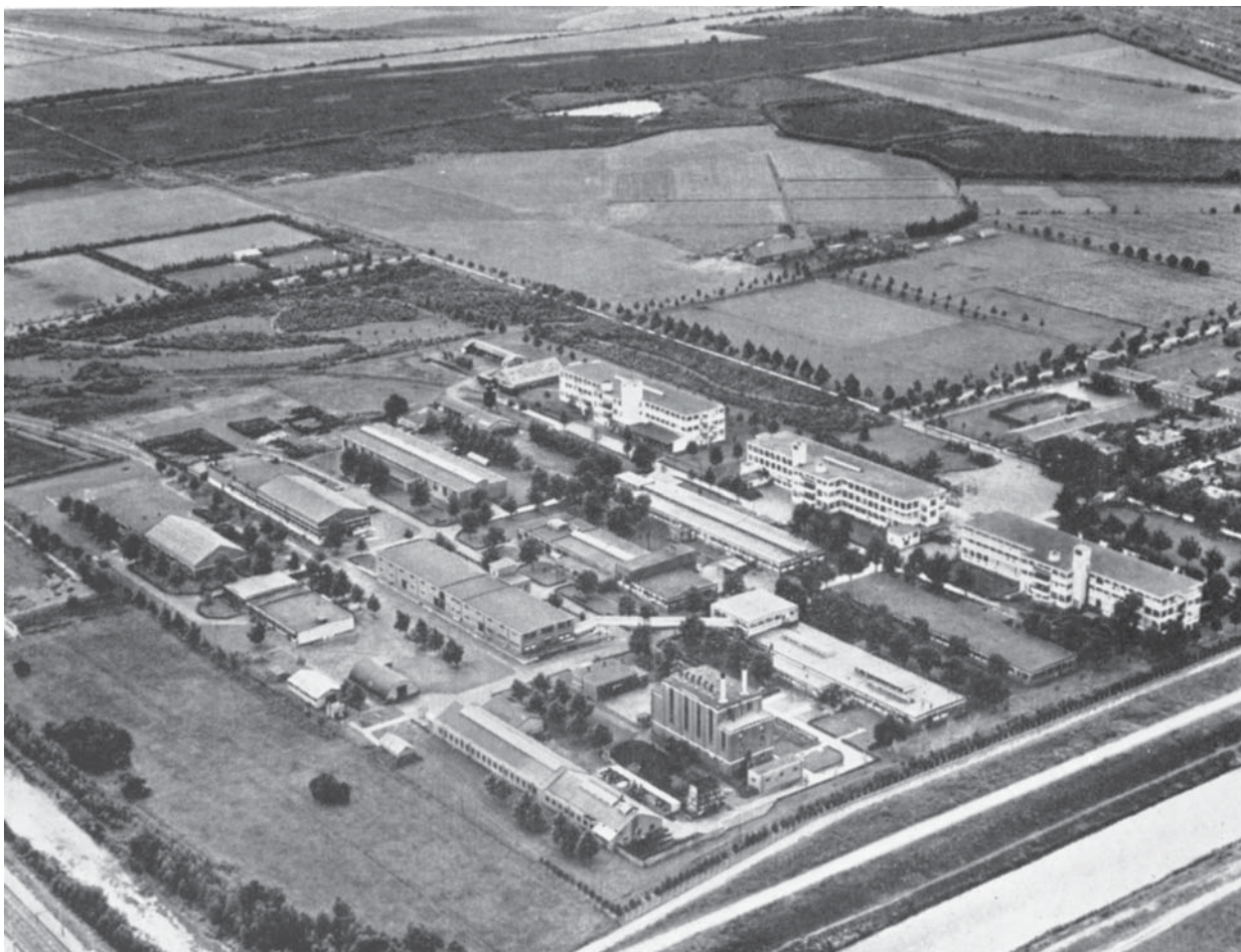

Uitbreidingsplan

Huidige situatie

- Water
- Vloevelden
- Sportvelden
- Bos / Plantsoen
- Plantsoen / Laan
- Uitsluitend woningen
- Woningen en andere gebouwen
- Fabrieksterrein
- Bedrijventerrein Breeven
- Kerk

Overzicht van het fabrieksterrein (bron: Bata, ca. 1959).

FABRIEK

grid

De stedenbouwkundige opzet van het fabrieksdeel bestond uit een orthogonaal patroon van haaks kruisende langs- en dwarsstraten. Het stratenpatroon werd opgespannen tussen de bestaande Staatsspoorweg enerzijds en het zelf aangelegde Europaplein anderzijds. De hoofdrichting was vrijwel noord-zuid, gunstig voor een optimale bezonning van de langgerekte fabrieksgebouwen. De langsstraten in de hoofdrichting liepen evenwijdig aan het spoor, lagen betrekkelijk kort op elkaar en boden ruimte aan het bedrijfsspoor. Het netwerk van goederenspoorlijnen bestond uit een vertakt en doodlopend stelsel dat buiten het fabrieksterrein ontsprong vanuit een stamspoor dat vervolgens aansloot op de Staatsspoorweg. Haaks op de hoofdrichting lagen op regelmatige afstand dwarsverbindingen. Deze dwarsstraten lagen verder uiteen dan de langsstraten. Aldus was een rechthoekig grid gevormd, als ware het een excelbestand van vijf kolommen

en zes rijen. De hoofdtoegang tot het fabrieksterrein was voorzien in de dwarsstraat tussen de derde en vierde kolom, maar bleef door de beperkte omvang van de fabriek gesitueerd tussen de eerste en tweede kolom (recht tegenover de Batalaan).

Dit rationele ordeningsprincipe was in het begin van de twintigste eeuw in Amerika ontstaan bij de massaproductie van auto's en wapens. Bekende voorbeelden waren de Fordfabrieken in Highland Park bij Detroit (Albert Kahn, 1908-1909) en de gebouwen van de firma Larkin in Buffalo N.Y. (Lockwood, Green & Co., 1911). De introductie van de lopende band in 1913 resulteerde in een gesegmenteerde productielijn met afzonderlijke, achter en naast elkaar geschakelde gebouwen voor de verschillende productiefases. Een dergelijke orthogonale opzet met een lineaire hoofdrichting leidde tot het principe van de zogenaamde industrieboulevard: langgerekte fabrieksstraten met (meerlaags) fabrieksgebouwen aan weerszijden. Hierin liepen de Verenigde Staten voorop en volgden de Europese landen.

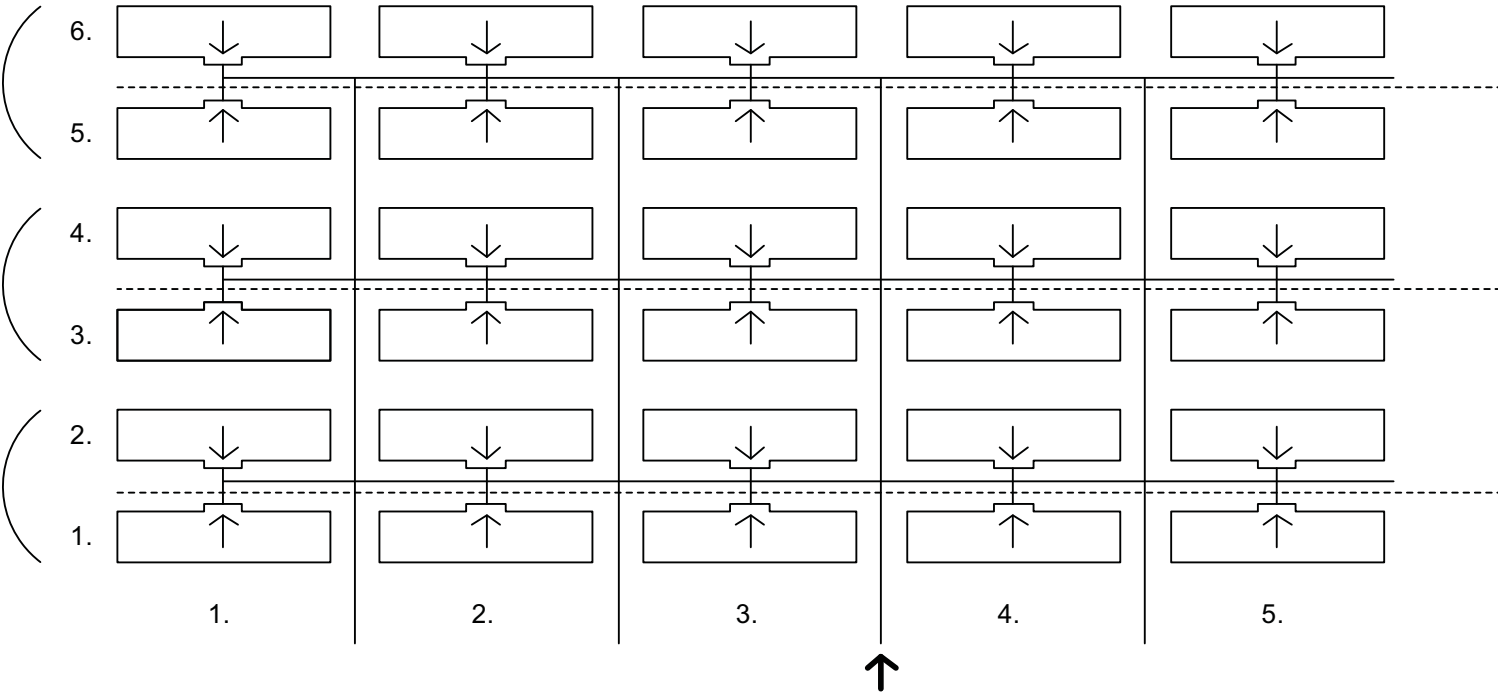

Het bedrijfsspoor in de richting van de fabriek (bron: filmenotobank-nb.nl).

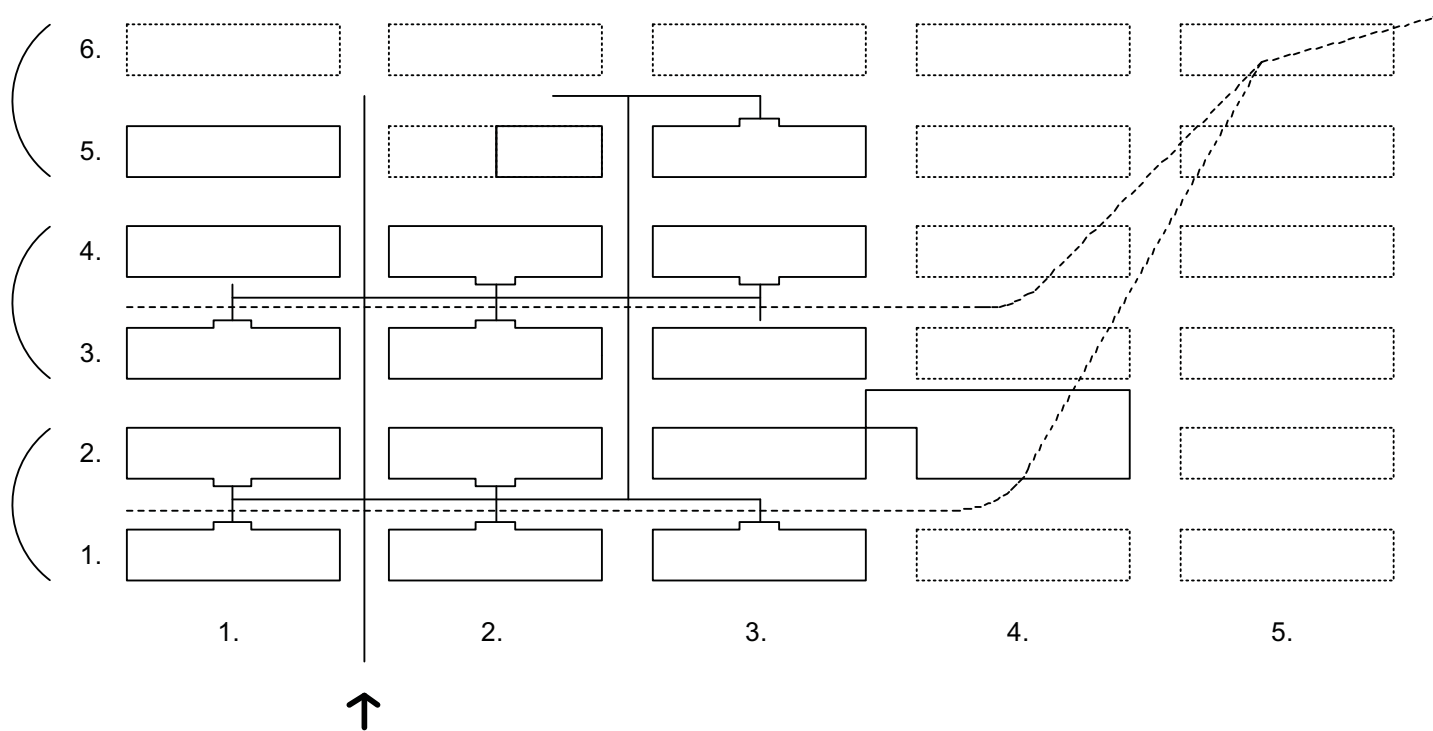

Het fabrieksterrein heeft een keurige groene aankleding (bron: Bata, ca. 1959).

Organisatieschema: Ideaalmodel

Organisatieschema Bata-fabriek

De werkvloer in 1950 (bron: RHCe).

daylight factory

Eveneens een Amerikaanse vinding uit die tijd was het fenomeen van de *daylight factory*: relatief smalle en betrekkelijk lange gebouwen van meerdere bouwlagen met flexibel indeelbare werkvloeren, opgetrokken in een betonskelet met gestandaardiseerde onderdelen en een invulling van grote glaspuien. Bij een goede oriëntatie op de zon garandeerde dit bouwtype een optimale toetreding van frisse lucht en daglicht voor alle arbeiders tot in het hart van het gebouw. Met dit bouwtype wilden industriëlen het productieproces rationaliseren, de brandveiligheid verhogen en de arbeidsomstandigheden verbeteren. Ingenieur Ernest Leslie Ransome bouwde in 1903 de eerste betonnen *daylight factories* voor de 'Pacific Coast Borax Company' in Bayonne New Jersey en de 'United Shoe Machinery Company' in Beverly Massachusetts.

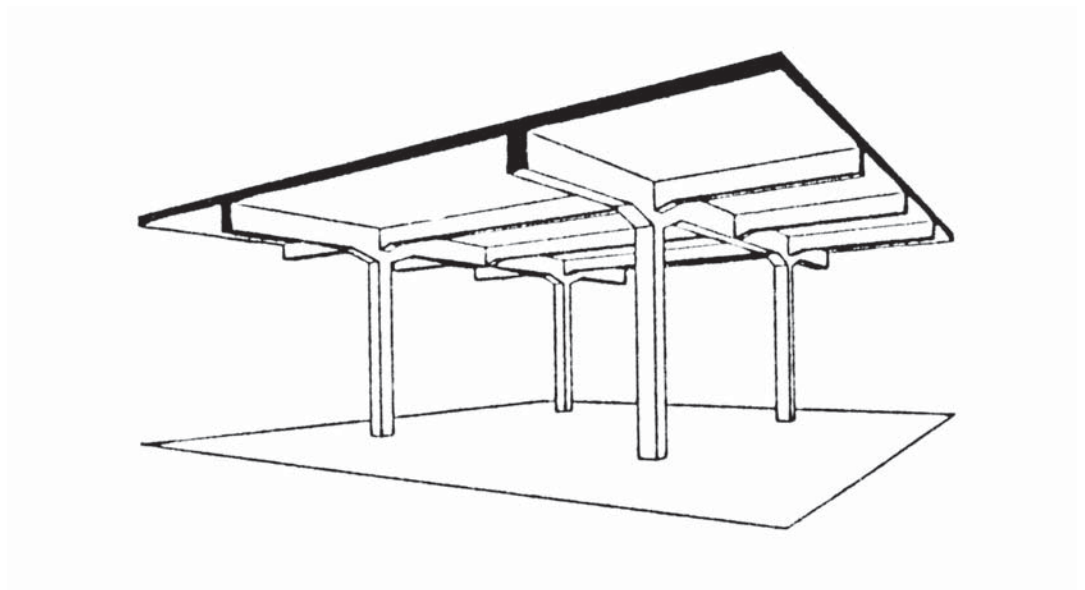
Door reisverslagen, publicaties en werkbezoeken van ondernemers (waaronder Tomáš Baťa) kregen de Amerikaanse innovaties in de fabrieksbouw al snel navolging in Europa. Architecten als Gropius, Le Corbusier en Berlage reisden naar de Verenigde Staten en stelden de Amerikaanse ingenieursbouw in hun publicaties ten voorbeeld aan hun vakgenoten. De 'Fagus-Werke' in het Duitse Alfeld van de architecten W. Gropius en A. Meyer (1911-1913) was het eerste fabriekscomplex in Europa dat op Amerikaanse leest was geschoeid. Bekende voorbeelden in Nederland waren de Van Nellefabriek in Rotterdam uit 1927-1929 en de zogenaamde 'Hoge Rug' op Strijp S in Eindhoven uit 1927-1930.

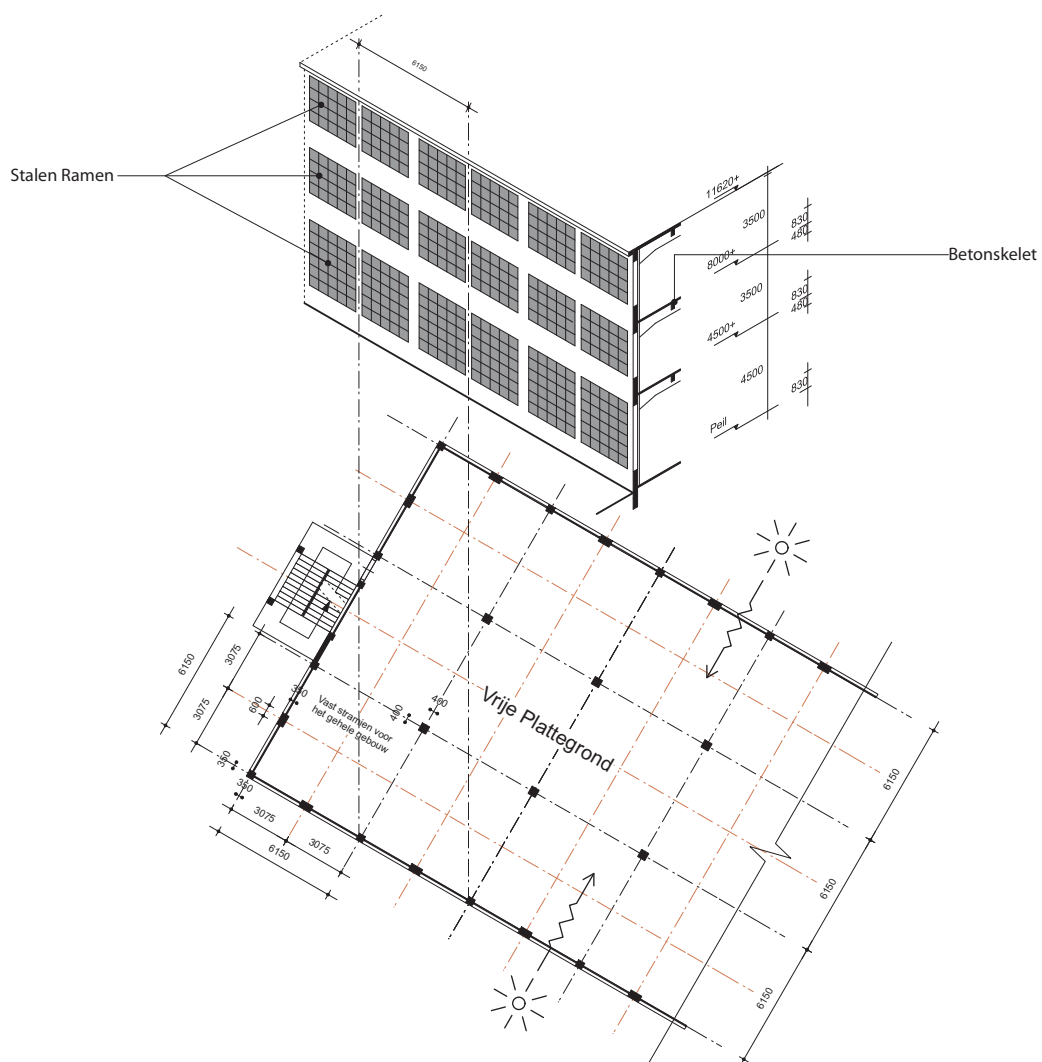
De schoenenfabriek, het kantoorgebouw en de kousenfabriek op een rij aan het Europa-plein in 1940 (bron: RHCe).

De schoenenfabriek en het kantoorgebouw op een rij aan de achterzijde in 1936 (bron: RHCe).

De in het werk gegoten gewapend betonconstructie van de eerste rij fabrieksgebouwen uitgezet in twee tekeningen: een perspectivische uitsnede van het interieur (links) en een plattegrond met corresponderende opstand (rechts). De kolommenstructuur is op een rationele manier georganiseerd binnen een stramien van 6150 mm in het vierkant. De draagconstructie bestaat uit zware moerbalken in de dwarsrichting van het gebouw met een 'hart op hart' afstand van 6150 mm, en lichtere kinderbalken in de lengterichting met een 'hart op hart' afstand van 3075 mm. De kolom- en balkstructuur corresponderen met de gevelindeling. Door deze structuur met de trappenhuizen aan de buitenzijde ontstaat een maximale indelingsvrijheid op de werkvloer.

Het kantoorgebouw met bedrijfswinkel in 1936 (bron: RHCe).

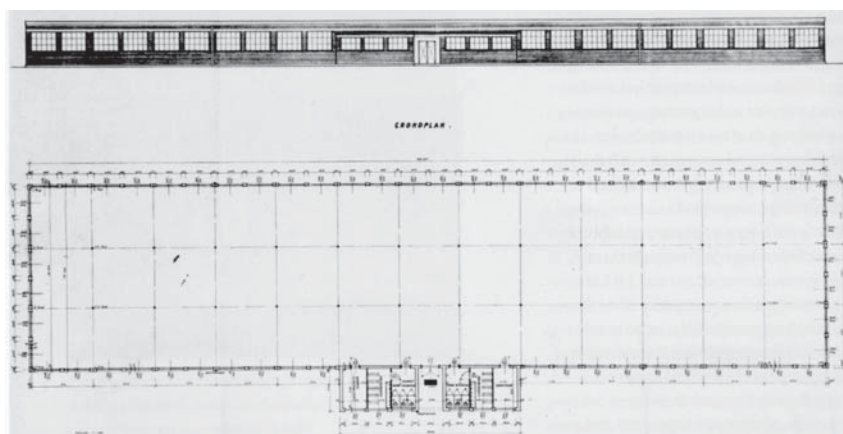
Standart TOV, Bud, V Bestu-Holandsko¹

Het gebouwtype van de *daylight factory* stond ook model voor de functionalistische fabrieksgebouwen van Bata zoals die in Zlín werden ontwikkeld, gestandaardiseerd en geëxporteerd naar de buitenlandse vestigingen. Het doel was universeel bruikbare en flexibel te bestemmen gebouwen tegen zo gering mogelijke bouwkosten. De 'Standart TOV, Bud, V Bestu-Holandsko' naar ontwerp van de Bata-architecten F. Gahura en V. Karfik uit 1933 bestond uit een betonskelet met gevelinvullingen van baksteen (borstweringen), staal en glas (vensterpuien). De in het werk gegoten volledige betonconstructie met zichtbare bekisting is samengesteld uit vlakke vloerplaten op balken in twee richtingen (moeren kinderbalken) die rusten op rechthoekige kolommen. De aansluiting van de moerbalken op de kolommen is afgeschuind. De gevels zijn wit geschilderd en worden afgesloten door een houten daklijst. Het betreft kortom gebouwen met een zakelijk verband tussen de orthogonale hoofdvorm, de alzijdige gevels, de vrije plattegrond, de zichtbare constructie en het industriële materiaalgebruik. De oorspronkelijke stalen meerruits ramen zijn vervangen door aluminium exemplaren, met uitzondering van de derde bouwlaag, en voorzien van een aluminium zonwering tegen de langsgelvels aan de westzijde van de gebouwen. Ook de uitbouw met luifel uit 1969 op de begane grond van het fabrieksgebouw op plek 2.1. en enkele uitbouwen aan de achterzijde zijn niet oorspronkelijk.

De maatvoering van de fabrieksgebouwen was gebaseerd op een moduul van 6,15 x 6,15 meter dat in de breedte drie keer en in de lengte dertien keer werd herhaald. Aldus ontstond een flexibele, vrije plattegrond. De trappenhuizen lagen aan de buitenzijde: een open variant tegen beide kopgevels en een gesloten variant met sanitaire voorzieningen

en een hoge vierkante lifttoren halverwege de langsgelvel aan de achterzijde. De betonconstructie werd verzorgd door de 'N.V. Nederlandsche Betonmaatschappij BATO' (voorheen Butzer's Beton- en Waterbouw uit Den Haag), en was berekend op vijf bouwlagen waarvan er drie werden uitgevoerd. De begane grond werd iets hoger uitgevoerd dan de verdiepingen. De drie fabrieksgebouwen op de voorste rij zijn van dit type.

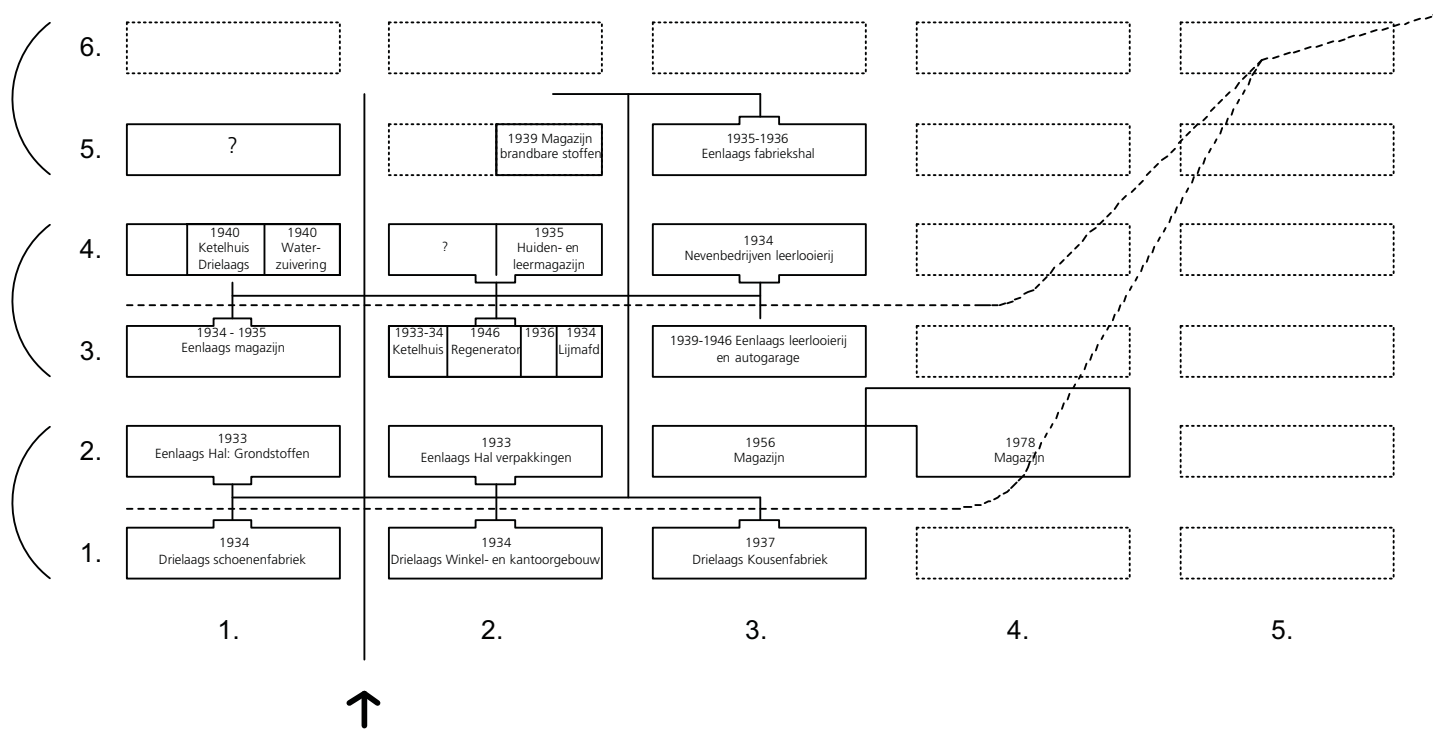
Achter de betonnen *daylight factories* stonden in Best ook verschillende éénlaags werkplaatsen met flauw hellende daken, lichtstraat (nr. 2.2.), vakwerk-spantconstructies van staal en hout en bakstenen gevels in halfsteensverband met grote stalen meerruits vensterpuien. De standaardgebouwen op de plekken 2.1. en 2.2. hadden dezelfde maatvoering en modulaire opbouw, en een uitgebouwde entree met sanitaire voorzieningen halverwege de langsgelvels. Na de Tweede Wereldoorlog werd standaardisatie als principe losgelaten, zoals te zien is in de magazijnen op de plekken 3.2. en 4.2.

Standaard fabriekshal van de firma Bata uit 1933 zoals die in Best is gebouwd op de posities 1.2. en 2.2. (bron: Bosma, 2003).

¹ Voor een uitgebreidere beschrijving en beeldverslag van de fabrieksgebouwen zie: Dam, van M.C., Bata-fabriek (Europaplein 1) Best: *bouwhistorische verkenning met waardestelling*, augustus 2008 (Baac-rapport B-08.0279).

Organisatieschema Bata-fabriek

fasering en zonering

Het productieproces over de lopende band en de doelmatige aansluiting op het bedrijfsspoor bepaalden in belangrijke mate de lineaire en parallelle ordening alsmede de langgerekte grondvorm van de fabrieksgebouwen. Het streven naar korte routes en geringe transportkosten bij de verwerking van grondstoffen en halffabrikaten lag daaraan ten grondslag. Aldus werd het grid van langs- en dwarsstraten ingevuld met rechthoekige fabrieksgebouwen van één tot drie bouwlagen. Al naar gelang de groei en behoefte van de fabriek in Best werden nieuwe kolommen en rijen ingevuld met gebouwen, veelal in één keer per bouwblok maar soms ook geleidelijk in partjes die uiteindelijk samen een bouwblok vulden (de 'salamimethode'). De fasering in de bouw was voor zover te achterhalen als volgt. De nummers geven de plek in het grid aan.

- 1933: twee éénlaags fabriekshallen (1.2 en 2.2)
 - : ketelhuis (2.3)
- 1934: twee drielaags fabrieksgebouwen (1.1 en 2.1)
 - : éénlaags magazijn (1.3)
 - : lijmafdeling (2.3)
 - : leerlooierij (3.4)
- 1935: huiden- en leermagazijn (2.4)
 - : éénlaags fabriekshal (3.5)
- 1937: drielaags fabrieksgebouw (3.1)
- 1939: magazijn brandbare stoffen (2.5)
 - : leerlooierij en autogarage (3.3)
- 1940: drielaags ketelhuis en waterzuivering (1.4)
- 1946: regeneraat (2.3)

De primaire productie-eenheden zoals de fabrieken, werkplaatsen en laboratoria lagen op de voorste twee rijen. De ondersteunende onderdelen zoals de magazijnen, de nevenbedrijven (rubberfabriek, leerlooierij, papier- en kartonfabriek) en de nutsvoorzieningen (ketelhuis, pomp- en filtergebouwen) kregen een plek op de rijen drie en vier. Vanuit deze gebouwen ontsproot een stelsel van boven- en ondergrondse leidingen voor water, stoom, gas en elektriciteit. Voor deze groep gebouwen was vooral de bereikbaarheid over het bedrijfsspoor van belang. Voor gevaarlijke stoffen en omvangrijke installaties was alleen plaats op de achterste rijen of zelfs buiten het terrein, zoals de zuiveringsinstallatie. Kortom, vanuit de flanken werden diverse grondstoffen, hulpstoffen en halffabrikaten naar de fabriekshallen gevoerd, daar geassembleerd tot een eindproduct en opgeslagen in de magazijnen.

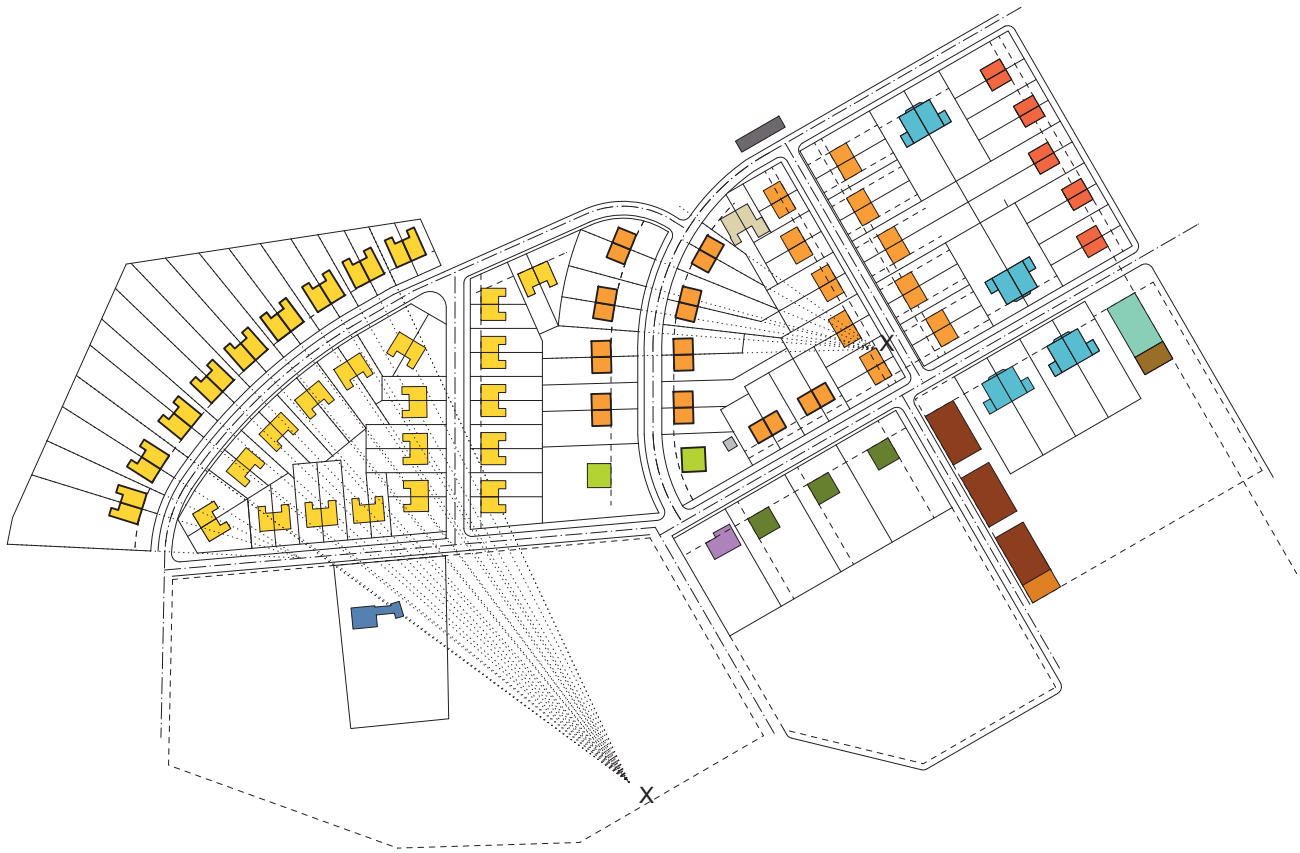
DORP

recht of krom

In tegenstelling tot bij het fabrieksterrein oefenden lokale autoriteiten wel grote druk uit op de aard en verschijningsvorm van het aangrenzende fabrieksdorp. De ruimtelijke relatie cq. scheiding tussen beide eenheden kwam al eerder aan bod. Voor de stedenbouwkundige opzet van het dorp werden diverse plannen gemaakt die de tegengestelde opvattingen binnen de provinciale organisatie illustreerden. De Casseres van de Streekplannendienst stond voor een rationele, zakelijke en modernistische aanpak die aansloot bij de opzet van het fabrieksterrein. Bolsius van Volkshuisvesting daarentegen ijverde sterk voor een meer romantische, gebiedseigen en traditionele benadering die aan zou moeten sluiten bij de verschijningsvorm van Brabantse dorpen. Aanvankelijk overwoog de invloed van De Casseres, zoals te zien is in de rechtlijnige en evenwijdige opzet van de oudste woningen uit de periode 1933-1935: de vijf dubbele woningen aan het Europaplein en de tien dubbele woningen aan de Amsterdamsestraat, alle met om en om een verspringing ten opzichte van de rooilijn. Van 1935 tot de bouw van de laatste woning in 1941 kreeg de benadering van Bolsius overwicht, zoals te zien is in de gebogen tracés van de Schoenmakersstraat en de Wilhelminakanaalstraat, de besloten straatbeelden en de introductie van een parochiecentrum in de uitbreidingsplannen. Opmerkelijk is dat de stedenbouwkundige opzet aanzienlijk wijzigde, maar dat de typologie van de dubbele woning als ruimtelijke bouwsteen vrijwel onveranderd bleef.

Batadorp gezien vanaf het fabrieksgebouw in 1940 (bron: RHCE).

Woningtypen		
1.		Type I 1933
2.		Type II 1935
3.		Type III 1935
4.		Type IV 1935
5.		Type V 1935
6.		Type II 1935
7.		Type VI 1938
8.		Type VII 1939
9.		Type VIII 1939
		1940
10.		Type VIII-B 1941
11.		Type IX 1941
12.		Type X
Gesloopt		
		Gezellenhuis 42 pers. 1934
		Jong Gezellenhuis 1935
		Vakopleiding 1941
		Opleidingsinternaat 1946
Overig		
		Garage 1938
		Garage 5 auto's 1940
X		Uitzetpunt verkaveling

fasering, typologie en zonering

In de periode 1933-1941 werden in Batadorp vier gezellenhuizen, 130 grondgebonden woningen en zeven garages gebouwd. De gezellenhuizen werden in de jaren tachtig gesloopt en van de overige woningen resteren er 122. Deze zijn onder te verdelen in de volgende typen:

I : 5 dubbele woningen, Europaplein 10-19 (1933)
II : 10 dubbele woningen, Amsterdamsestraat 1-19 en 2-20 (1935) en in aparte aanvraag
: 10 dubbele woningen, Schoenmakersstraat 1-15 en 2-16 en Batalaan 1b-7 (1935)
III : drie identieke villa's, Batalaan 4-8 (1935)
IV : villa, Batalaan 11 (1935)
V : villa, Batalaan 9 (1935)
VI : vier dubbele woningen, Batalaan 1, 1a, 2a-d en Wilhelminakanaalstraat 21-23 (1938): een verdichting van het eerste blok
VII : dubbele woning, Schoenmakersstraat 17-19 (1939)
VIII : achttien dubbele woningen, Welvaartstraat 1-19 en 2-14, Batalaan 15-27 en
: Wilhelminakanaalstraat 1-11 (1939-1940) en in een vervolgaanvraag negen dubbele
: woningen, Wilhelminakanaalstraat 2-36 (1941)
IX : villa, Batalaan 8a (1941)
X : villa, Batalaan 12 (naoorlogse directeurswoning)

Opvallend is dat de grotere kavels en woningen allemaal zijn gesitueerd aan de Batalaan. Dit was destijds de centrale as van het dorp die recht naar de fabriekspoort aan het Europaplein leidde. De overige woningen waren bestemd voor de arbeiders. Deze mix van woningtypen kwam niet overeen met de hiërarchie en zonering in het beoogde totaalplan. Blijkbaar moesten de ontwerpers tijdens de eerste bescheiden aanzetten van het dorp schipperen met de situering van de verschillende woningen.

Vrijstaande woningen aan de Batalaan rond 1935 (bron: RHCe).

Dubbele woning aan de Batalaan rond 1938 (bron: RHCe).

Reeks dubbele woningen aan het Europaplein (bron: Bata, ca. 1959).

architectuur

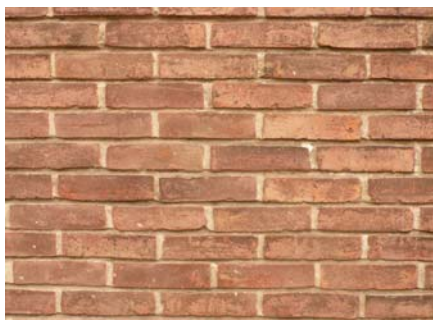
Alle woningontwerpen waren afkomstig van Tsjechische architecten uit Zlín en werden gestandaardiseerd tot universele modellen. De woonhuizen in Best werden vermoedelijk ontworpen door Antonín Vitek en/of J. Poláček. Medewerkers van het lokale Bouwbureau – waaronder architect Rossmanith – konden aanpassingen in de marge doorvoeren als de lokale omstandigheden daarom vroegen. De bouwstijl is zakelijk en modernistisch met sobere en strakke vormen in de geest van het Functionalisme. Beschrijvingen van de verschillende typen zijn opgenomen in de bijlage 'rijksmonumenten'. Ondanks de toepassing van een groot aantal woningtypen zorgen een aantal gemeenschappelijke kenmerken voor samenhang in het ruimtebeeld:

- de kubische hoofdvormen van twee bouwlagen;
- de platte daken, veelal met geprononceerde daklijsten met overstek;
- de spiegelsymmetrische indeling van de voorgevels;
- het metselwerk van roodbruine baksteen in halfsteensverband met eenvoudige rollagen.

Afwijkende metselverbanden (klezoor- of kruisverband), uitbouwen, balkons en erkers onderscheiden de villa's van de arbeiderswoningen. Eigenheid per woningtype is verder verkregen door de wisselende toepassing van onder andere:

- een betonnen of geschoorde houten luifel boven de voordeur;
- een gemetseld muurbankje naast de voordeur;
- een rond raampje in de voor- en/of zijgevel;
- een garage met houten deur met planken in U-motief.

Elke woning beschikte over stromend water, badkamer met ligbad, gas, elektriciteit en een tuin. Dat was destijds een ongekende luxe voor arbeiders. De opbouw bestaat uit een funderingsvloer van beton, een trasraam van klinkers en gevels van hardgraauw bakstenen. Deuren, kozijnen en ramen waren uitgevoerd in hout. In de bouwaanvragen wordt de kleurstelling beschreven als groen voor kozijnen en deuren en crèmewit voor de rest. Op oude foto's lijkt evenwel bij enkele woningen alles donker te zijn geschilderd.

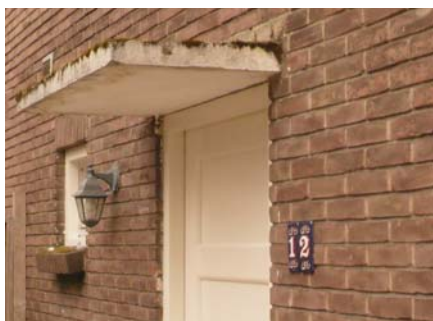
halfsteens verband

klezoorverband

kruisverband

betonnen entreeuilifel

rond raampje

bakstenen lekdorpel

originele garagedeur

originele deuren

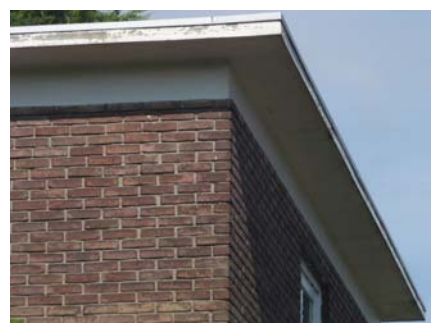
entree met gemetseld bankje

houten entreeuilifel op schoren

balkonhek van stalen buizen

overstekende dakrand

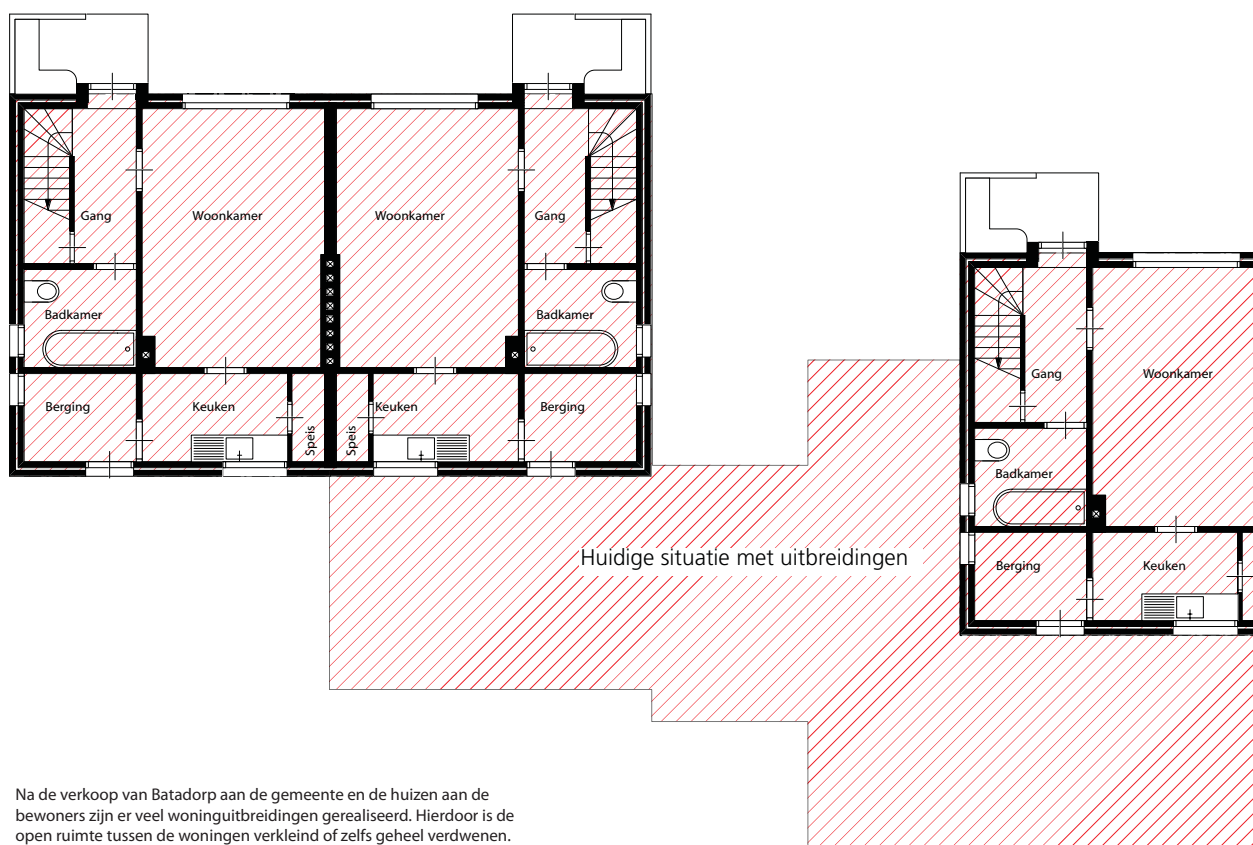

Diverse wijzigingen en toevoegingen aan de woningen na de verkoop ervan in 1978.

fragmentatie in het bebouwingsbeeld

In 1978 kregen de bewoners van Batadorp de gelegenheid om de eigen woning te kopen. Vrijwel iedereen deed dat. Het particuliere eigendom leidde ertoe dat vrijwel elke woning individueel en naar eigen inzicht werd opgeknapt en verbouwd. Dat kwam het oorspronkelijke complexmatige karakter van Batadorp niet ten goede. Bijna alle woningen kregen één of meerdere uitbouwen van één of twee bouwlagen tegen de achter- of zijgevels, veelal in bijpassende baksteen en metselverband maar soms ook totaal afwijkend. Meestal zijn de uitbouwen secundair aan de hoofdbouw, maar soms volgen ze ook de voorgevellijn en/of daklijst. Daarnaast zijn er ook vrijstaande garages, aangebouwde carports en uitgebouwde entrees gerealiseerd. Bovendien zijn de meeste deuren en ramen vernieuwd en soms voorzien van rolluiken. In een enkel geval zijn de bakstenen gevels wit geschilderd (Batalaan 8). De toevoeging ten zuiden van de Batalaan van een woonbuurtje met een sterk afwijkende verschijningsvorm deed het bebouwingsbeeld verder uiteenvallen.

Na de verkoop van Batadorp aan de gemeente en de huizen aan de bewoners zijn er veel woninguitbreidingen gerealiseerd. Hierdoor is de open ruimte tussen de woningen verkleind of zelfs geheel verdwenen. De vrijstaande bouwvolumes zijn met elkaar vergroeid. Het karakteristieke ruimtebeeld met repeterende open intervallen is daardoor sterk gewijzigd. Deze verandering is voor het hele dorp in beeld gebracht op de linker kaart (grijs gearceerde toevoegingen aan rode oorspronkelijke bouwvolumes) en op het niveau van de woning aan de hand van twee willekeurige blokjes in de Amsterdamsestraat in de rechter tekening (rood gearceerde toevoegingen).

openbare ruimte

Ook in het beeld van de openbare ruimte is sinds de overdracht in 1978 van Batadorp aan de gemeente Best veel veranderd. Daarvoor was het hele dorp inclusief de straten in eigendom van de firma Bata. Deze bijzondere omstandigheid had geleid tot een a-typische inrichting van de openbare ruimte. Op historische foto's van de Batalaan is duidelijk te zien dat het dwarsprofiel bestond uit:

- een betrekkelijk smalle rijbaan van betonnen platen met molgoten van kasseien;
- diepe voortuinen aan weerszijden met ligusterhagen en gazons;
- de laanbeplanting en de elektriciteitsmasten annex straatlantaarns stonden in de voortuinen.

Er was kortom sprake van een diffuus beeld in wat openbaar en privé was. De haag markeerde het eigen erf. De reeks bomen schakelden de erven visueel aaneen. De elektriciteitsmasten en de betonnen weg verbonden het dorp functioneel in één rechte lijn met het fabrieksterrein.

Deze situatie veranderde ingrijpend na de verkoop aan de gemeente Best. De straten kwamen in beheer van de gemeente, kregen een nieuwe bestrating (betonklinkers, asfalt), werden verbreed tot voorbij de bomenrijen en voorzien van parkeervakken. Rond de gehalveerde voortuinen brachten de bewoners nieuwe erfscheidingen aan in een grote variëteit (beukenhaag, gemetselde muurtjes en schuttingen domineren thans het beeld). Aldus is een strikte scheiding aangebracht tussen het openbare en het private domein.

De oorspronkelijke inrichting van de Batalaan aan het einde van de jaren dertig (bron: RHCe).

De huidige inrichting van de Batalaan.

Na de verkoop van Batadorp aan de gemeente Best kwamen de straten in beheer van de gemeente. Deze werden verbreed tot voorbij de bomenrijen (stonden aanvankelijk in de voortuinen) en voorzien van parkeervakken.

Een grote variëteit aan muurtjes, schuttingen, garages, hekwerken en hagen bakenen de private kavels af.

De bomenrijen staan nu in de verharding van betonklinkers tussen de geparkeerde auto's.

Het sportcomplex op topografische kaarten uit 1953 en 1991, en op een actuele luchtfoto. De sportvelden worden opgeslokt door industrieterrein 'Breeven' en doorsneden door nieuwe wegen. Thans resteren alleen de tennisvelden: de oranje vlekjes op de luchtfoto. (bron: Google Maps en Copyright 2011, Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn).

sportvoorzieningen

In de filosofie van de Batakolonie was actieve recreatie een belangrijk aspect dat tot uitdrukking werd gebracht in de aanleg van een sportcomplex. Wonen, werken en recreëren werden weliswaar ruimtelijk samengebracht in één complex, maar functioneel strikt van elkaar gescheiden. Die functiescheiding is kenmerkend voor de modernistische stedenbouw van het vooroorlogse functionalisme. De sportvelden lagen op enige afstand ten zuidoosten van de fabriek en het dorp, maar waren er rechtstreeks mee verbonden via de Parkweg. Een stevige (deels dubbele) laanbeplanting markeert de route. Deze groene route zorgt ervoor dat het sportcomplex geen losse enclaves is maar een samenhangend onderdeel van de drie-eenheid. Sinds de jaren tachtig is het sportcomplex veel kleiner geworden door de aanleg van industrieterrein 'Breeven' en de weg De Maas. Thans resteren alleen nog de tennisterreinen.

Parkweg gezien vanaf het sportcomplex.

De Dommel gezien vanaf het sportcomplex.

Zicht op het terrein van Tennis Club Bata.

Actuele luchtfoto van Batadorp en omgeving (bron: Google Earth).

WAARDERING

KADER

De komst in 1933 van een internationaal opererende schoenenfabriek naar Best, die daar op het snijpunt van spoor- en waterwegen temidden van de uitgestrekte hei een autonome en introverte fabriekskolonie sticht met een geheel eigen cultuur, structuur en architectuur, en bovendien in korte tijd uitgroeit tot de grootste schoenenfabriek van Nederland, dat alles maakt Batadorp onmiskenbaar tot een cultuurhistorisch bijzonder fenomeen. Reden waarom de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed drie fabrieksgebouwen en zes verschillende woningtypen heeft aangewezen als rijksmonument (zie bijlage rijksmonumenten), en thans overweegt om de restanten van het oorspronkelijke Batadorp integraal aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht.

Sinds de gloriejaren in de jaren vijftig en zestig is er evenwel ook veel veranderd en gesloopt. Daarom zijn voor de waardering van de huidige restanten de volgende overwegingen van groot belang:

- Voor het fabrieksdeel werd een rationeel stedenbouwkundig model gehanteerd dat voor lange tijd ruimte kon bieden aan de groei van de onderneming, maar niet voltooid hoefde te worden om toch in alle groeifasen een afgeronde en samenhangende eenheid te vormen. Ook in de huidige sterk gedecimeerde vorm is dit principe nog goed herkenbaar. Met de resterende vijf vooroorlogse gebouwen is wel een kritische ondergrens bereikt: deze gebouwen zijn minimaal nodig om het model herkenbaar te houden.
- Het structurele principe van het grid en de ruimtelijke 'bouwsteen' van een beperkt aantal gestandaardiseerde, modulaire fabrieksgebouwen zijn na de Tweede Wereldoorlog als uitgangspunten losgelaten door Bata en later ook door de gemeente Best op het bedrijventerrein

ten westen van De Dieze. De ruimtelijke relatie tussen de rationale structuren van het grid en de gebouwen is alleen nog goed afleesbaar in en rond de resterende vijf vooroorlogse fabrieksgebouwen.

- Voor het dorp is een stedenbouwkundig model gehanteerd dat eveneens voor lange tijd ruimte moest bieden aan de huisvesting van de fabrieksmedewerkers, alleen is hier na twee jaar bouwen onder druk van lokale autoriteiten een switch gemaakt van een rationeel naar een meer romantisch ordeningsprincipe, waarbij het door de sterke sociale en functionele hiërarchie lastig bleek in alle groeifasen tot een afgerond geheel te komen. Het fragment is onaf en werkt niet duidelijk toe naar een ankerpunt of climax, hetgeen in het grotere ideaalbeeld wel de bedoeling was.
- De toepassing van een beperkt aantal gestandaardiseerde woningtypen met een redelijk identieke oriëntatie en verschijningsvorm is niet heroverwogen na de stedenbouwkundige koerswijziging. Woningen die speciaal voor een rationele verkaveling waren ontworpen, werden later ook toegepast binnen een meer romantische opzet. Ook in het dorp is na de Tweede Wereldoorlog de uniforme woning als uitgangspunt losgelaten, getuige de directeursvilla op Batalaan 12 die in alle opzichten sterk afwijkt van de overige Batawoningen.
- De verkoop van Batadorp in 1978 aan de gemeente Best heeft in het dorp geleid tot het inkorten van de voortuinen en gewijzigde eigendomsverhoudingen. Alle grond inclusief de straten was eigendom van de onderneming en ging destijds over naar de gemeente (verbrede straten) en de individuele kopers van de woningen. Dat leidde enerzijds tot een herinrichting van de openbare ruimte en anderzijds tot een wildgroei aan verschillende renovaties en woninguitbreidingen.

Uitsnede van de Archeologische Verwachtingenkaart.

Legenda

Gemeentegrens_best	Historische kern
Vondstmeldingen	Hoge verwachting
Onderzoeksmeldingen	Middelhoge verwachting
Kadastraal_lijn	Lage verwachting
Mogelijk verstoringen	Verstoringen
Wettelijk beschermd monument	Water
Archeologisch waardevol gebied	* nummers verwijzen naar de catalogus

Uitsnede van de Archeologische Beleidskaart.

Legenda

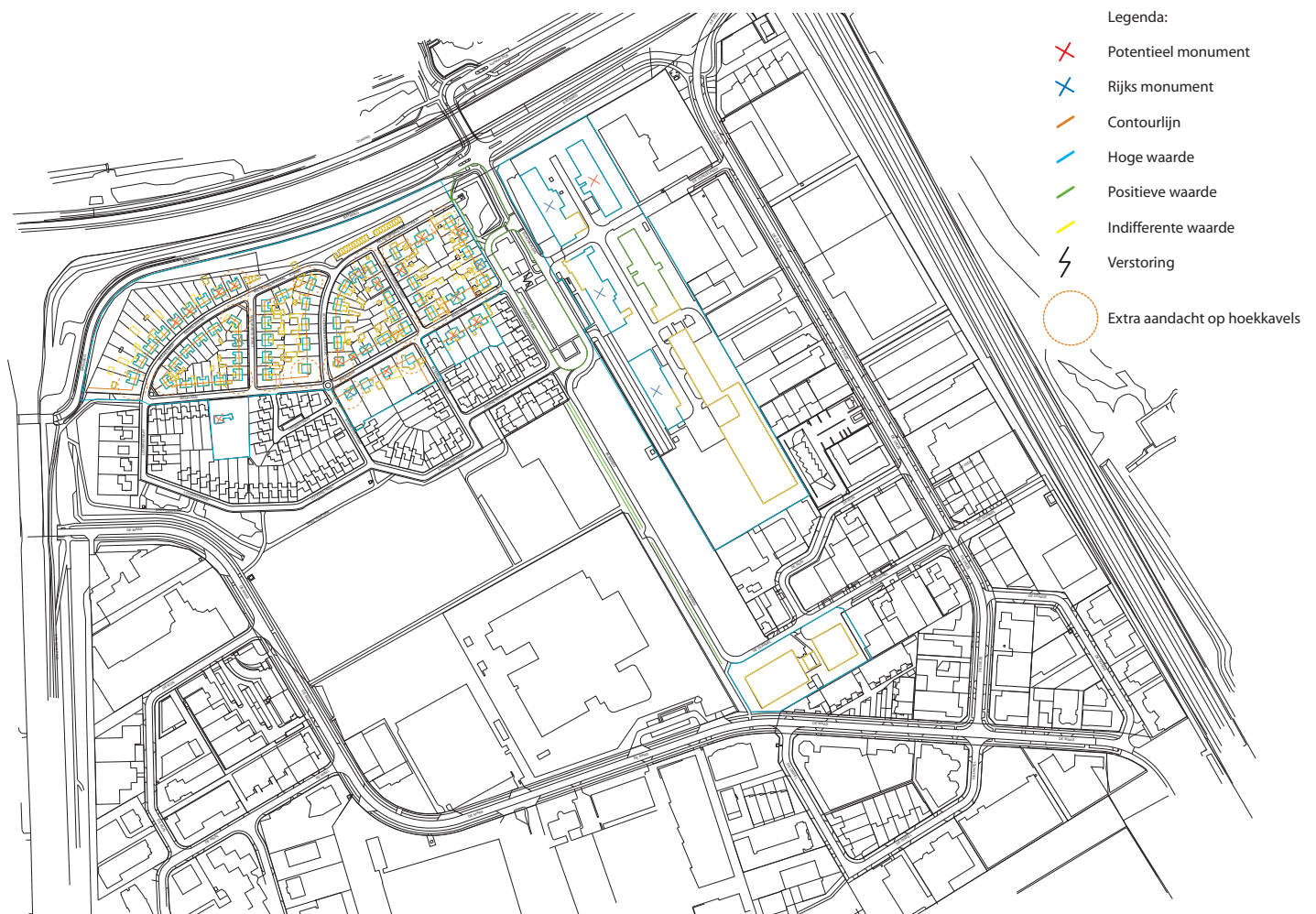
Mogelijk verstoorte ondergrond	Water
Categorie 1: Archeologisch monument	Gemeentegrens
Categorie 2: Gebied van archeologische waarde	
Topografie	
Esdekken en agrarisch bestemde gronden	
Categorie 3: Gebied met hoge verwachting (Historische linten)	
Categorie 4: Gebied met hoge verwachting	
Categorie 5: Gebied met middelhoge verwachting	
Categorie 6: Gebied met lage verwachting	
Categorie 7: Gebied zonder archeologische verwachting	

TOELICHTING BIJ DE WAARDEKAARTEN

archeologie²

Het grootste deel van het onderzoeksgebied heeft een lage of geen archeologische verwachting: wit, geel en grijs op de beleids- en verwachtingenkaart. De originele restanten van de Batafabriek en het grootste deel van het Batadorp (exclusief de woningen ten zuiden van de Batalaan) vallen daarentegen binnen categorie 5 'gebied met een middelhoge archeologische verwachting'. Op basis van de landschappelijke, geologische en bodemkundige situatie en de verspreiding van aangetroffen archeologische vondsten en relictten is de trefkans op archeologische relictten daar middelhoog. Deze gebieden waren in het verleden geschikt voor bewoning maar werden ook voor andere activiteiten gebruikt. Omdat deze gebieden in het verleden niet zo sterk zijn opgehoogd, worden eventuele resten minder goed beschermd. Bij deze categorie is de vrijstellingsgrens van de oppervlakte van het totaal te vergraven gebied daarom op maximaal 2500 m² en een diepte van 30 cm gesteld. Bij omvangrijkere projectgebieden en grotere diepten is wel archeologisch onderzoek vereist.

² Deze paragraaf is overgenomen uit het vastgestelde beleidsplan *Ondersteboven. Archeologie in Best. Beleidsplan Archeologische Monumentenzorg, gemeente Best*, oktober 2010 (SRE Milieudienst in opdracht van de gemeente Best).

Voor een betere leesbaarheid van de kaart zie de uitsnedes op de volgende pagina's.

methodiek

Batadorp is cultuurhistorisch een bijzonder fenomeen. Toch zijn niet alle onderdelen even waardevol. Daarom is op de waardekaarten voor het bovengrondse erfgoed onderscheid gemaakt tussen:

- **Blauw:** gave, representatieve en authentieke onderdelen met een hoge monumentale waarde die behouden moeten blijven. De benadering is restauratief. Voor wijzigingen aan deze onderdelen geldt het uitgangspunt 'Nee, tenzij ...', gevolgd door een overtuigende en grondig gefundeerde argumentatie en dito uitwerking die leidt tot een versterking van de monumentale waarden.
- **Groen:** enigszins gewijzigde maar karakteristieke authentieke onderdelen met een positieve monumentale waarde waarvan behoud of reconstructie wenselijk cq. mogelijk is. De benadering is behoedzaam en gericht op versterking van het totaalbeeld. Voor noodzakelijke wijzigingen aan deze onderdelen geldt het uitgangspunt 'Ja, mits ...', gevolgd door een argumentatie en een uitwerking die vanuit cultuurhistorisch perspectief blijken geven van respect en zorgvuldigheid.
- **Geel:** sterk gewijzigde of niet oorspronkelijke onderdelen met een beperkte tot indifferente monumentale waarde die zonder voorbehoud gericht veranderd mogen worden cq. niet in de huidige staat behouden hoeven worden.

drie-eenheid

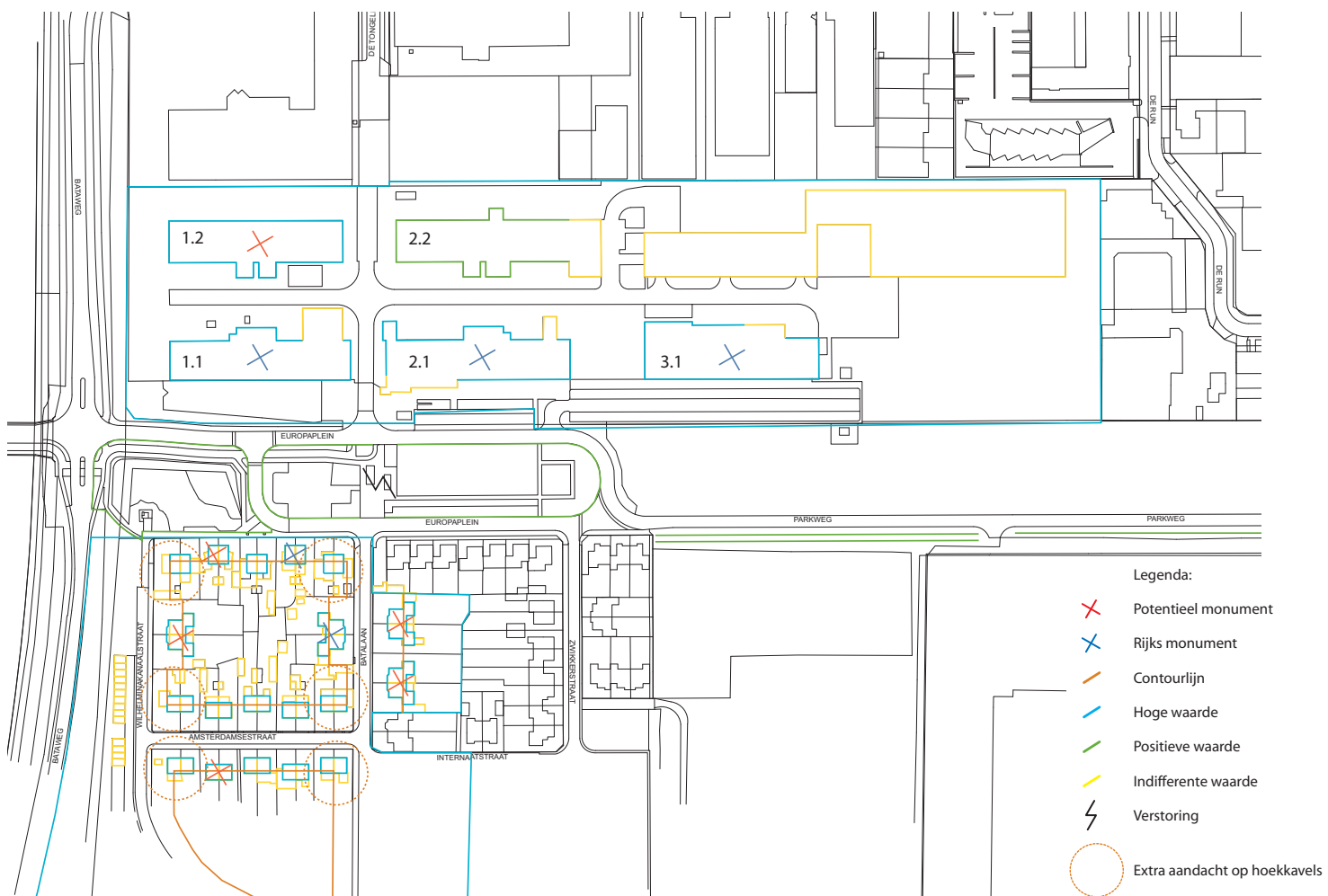
- De drie-eenheid van fabriek, dorp en sportcomplex waarin de filosofie van de Batakolonie tot uitdrukking komt: wonen, werken en ontspannen samengebracht binnen één complex. De strikte functiescheiding is kenmerkend voor de modernistische stedenbouw van het vooroorlogse functionalisme. Omdat deze drie onderdelen thans al behoorlijk in omvang zijn geslonken, is behoud en versterking van deze fragmenten in hun functionele eigenheid vanuit cultuurhistorisch perspectief erg belangrijk; niet als losse enclaves maar bij voorkeur als samenhangende onderdelen.
- De (deels dubbele) laan langs de Parkweg als rechtstreekse verbinding en krachtige beeld tussen de fabriek en het dorp enerzijds en het sportcomplex anderzijds: een groene navelstreng die deze onderdelen op elkaar betrokken houdt.
- Het langgerekte plantsoen op het Europlein met gewijzigde inrichting als buffer tussen de fabriek en het dorp en als statig voorplein voor de fabriek. Het doorknippen van de rechtstreekse verbinding van de Batalaan naar de fabriekspoort werkt versturend omdat daarmee de navelstreng tussen beide samenhangende eenheden is verbroken, ook al ligt hier nu een doorsteek voor voetgangers. Door het omleiden van de Batalaan correspondeert het eerste plantsoenvak niet meer met het eerste fabrieksgebouw. Het patroon en de onderlinge relatie zijn kortom verstoord.

LINKS Bomenlaan langs de Parkweg.

MIDDEN Het heringerichte groene Europaplein.

RECHTS Het profiel van de Batalaan wordt ter hoogte van het Europlein onderbroken.

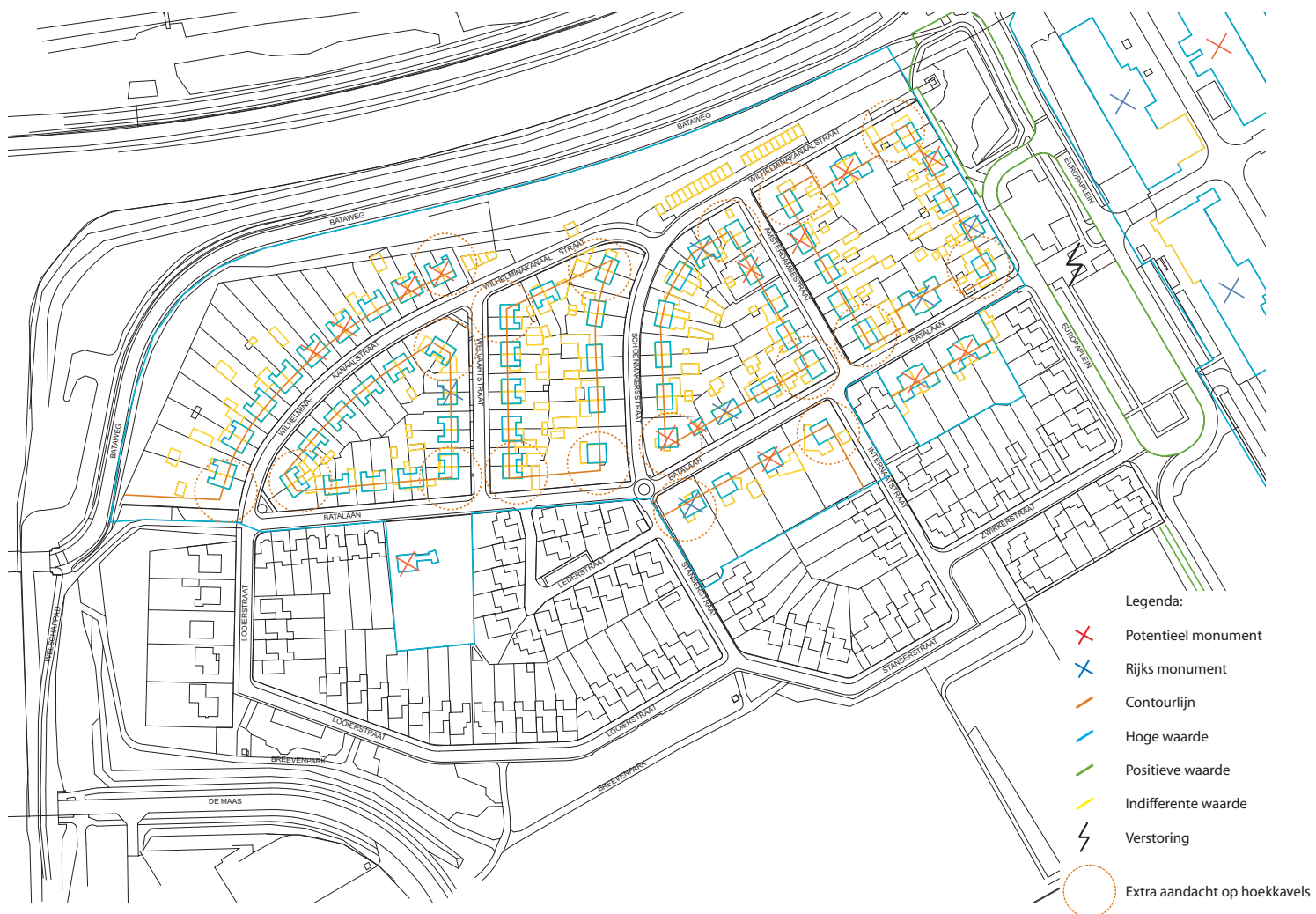

fabriek

- De combinatie van meerlaags productie-eenheden in de eerste rij en éénlaags opslaghallen in de tweede rij die door de entrees aan de binnenstraat functioneel op elkaar betrokken zijn. De drie hoge fabrieksgebouwen aan het Europaplein werken daardoor als een langgerekte wand (enkel onderbroken door een later toegevoegde entree in het middelste gebouw). Door het opbreken van het bedrijfsspoor zijn de logistieke functie van de binnenstraat en de functionele relatie met het hoofdspoor niet meer herkenbaar.
- Het structurele principe van het grid en de ruimtelijke 'bouwsteen' van een beperkt aantal gestandaardiseerde, modulaire fabrieksgebouwen is in de resterende vijf vooroorlogse fabrieksgebouwen nog goed herkenbaar. Deze gebouwen zijn minimaal nodig om het model herkenbaar te houden. De gave gebouwen 1.1., 2.1. en 3.1. zijn als rijksmonument beschermd: langgerekte op de zon georiënteerde modulaire gebouwen met een betonskelet en flexibel indeelbare vrije plattegronden (zie bijlage 'rijksmonumenten' voor waardering).
- Het eveneens vrijwel gave gebouw 1.2. scoort ook een hoge waarde en is daarmee een potentieel monument. Het flankerende gebouw 2.2. is meer verbouwd en heeft daarom een positieve waarde. De genoemde gebouwen in de tweede rij hebben dezelfde modulaire opbouw als de betonnen gebouwen in de voorste rij. Ze zijn essentieel om het organisatieschema van de fabriek te verduidelijken. Daarom zijn beide gebouwen in onderhavige gebiedsgerichte studie een trapje hoger gewaardeerd dan in de objectgerichte studie van Baac uit 2008.
- Het groene karakter van de kavels rond de afzonderlijke fabrieksgebouwen: oorspronkelijk strakke gazons met enkele bomen en een ligusterhaag rondom.

Overzicht, entree en detail van de fabrieksgebouwen aan het Europaplein.

dorp

- De aanzet aan het Europaplein en aan weerszijden van de Amsterdamsestraat van een rationele stedenbouwkundige opzet van om en om verspringende woonblokjes aan rechte straten, die getuigd van de oorspronkelijke ambitie om de rechtlijnige opzet van de fabriek op grote schaal door te zetten in het dorp.
- De aanzet in de rest van Batadorp van een meer romantische opzet bestaande uit losse woonblokjes in de rooilijn aan gebogen en geknikte straten, die getuigd van de latere ambitie om een groot tuindorp te maken met een eigen ordening los van de fabriek.
- De combinatie van gestandaardiseerde (half)vrijstaande woningen met een hoog uitrustingsniveau voor arbeiders en leidinggevendenden binnen één complex, waarbij het collectieve tot uitdrukking komt in de algemene verschijningsvorm (hoofdvorm, gevelindeling, materiaal- en kleurgebruik) en de pikorde in de situering en allerlei verbijzonderingen (garage, uitbouwen, balkons, erkers en details): eenheid in verscheidenheid.
- De oorspronkelijke hoofdvorm van de woningen scoort hoog, de latere uitbreidingen laag. De toentertijd meest gave voorbeelden van verschillende woningtypen

zijn aangewezen als rijksmonument (zie bijlage 'rijksmonumenten' voor waardering). In aanvulling hierop is een aantal andere gave typen, alsmede een vrijstaande dubbele garage aangemerkt als potentieel monument.

- De naoorlogse directeursvilla Bataalaan 12 is qua verkaveling, typologie en architectonische verschijningsvorm een vreemde eend in de bijt, maar scoort hoog vanwege de cultuurhistorische relatie tot het complex en de intrinsieke architectuurhistorische waarde van het gebouw op zichzelf.
- De betekenis van de woningen in het straatbeeld: een ritmiek van identieke bouwvolumes van twee bouwlagen met plat dak en open intervallen, waarbij de geprononceerde daklijsten met overstek voor continuïteit en samenhang zorgen. Dit principe is in de kaart aangegeven met een lijn.
- De verbondenheid van het dorp met de fabriek is sterk verzwakt door de onderbreking in het tracé van de Bataalaan ter hoogte van het Europaplein. Dat is nog versterkt door de vervanging van het industriële materiaal betonplaat door klinkers en door het verwijderen van de elektriciteitsmasten annex straatlantaarns die beide onderdelen ook functioneel aan elkaar verbonden.

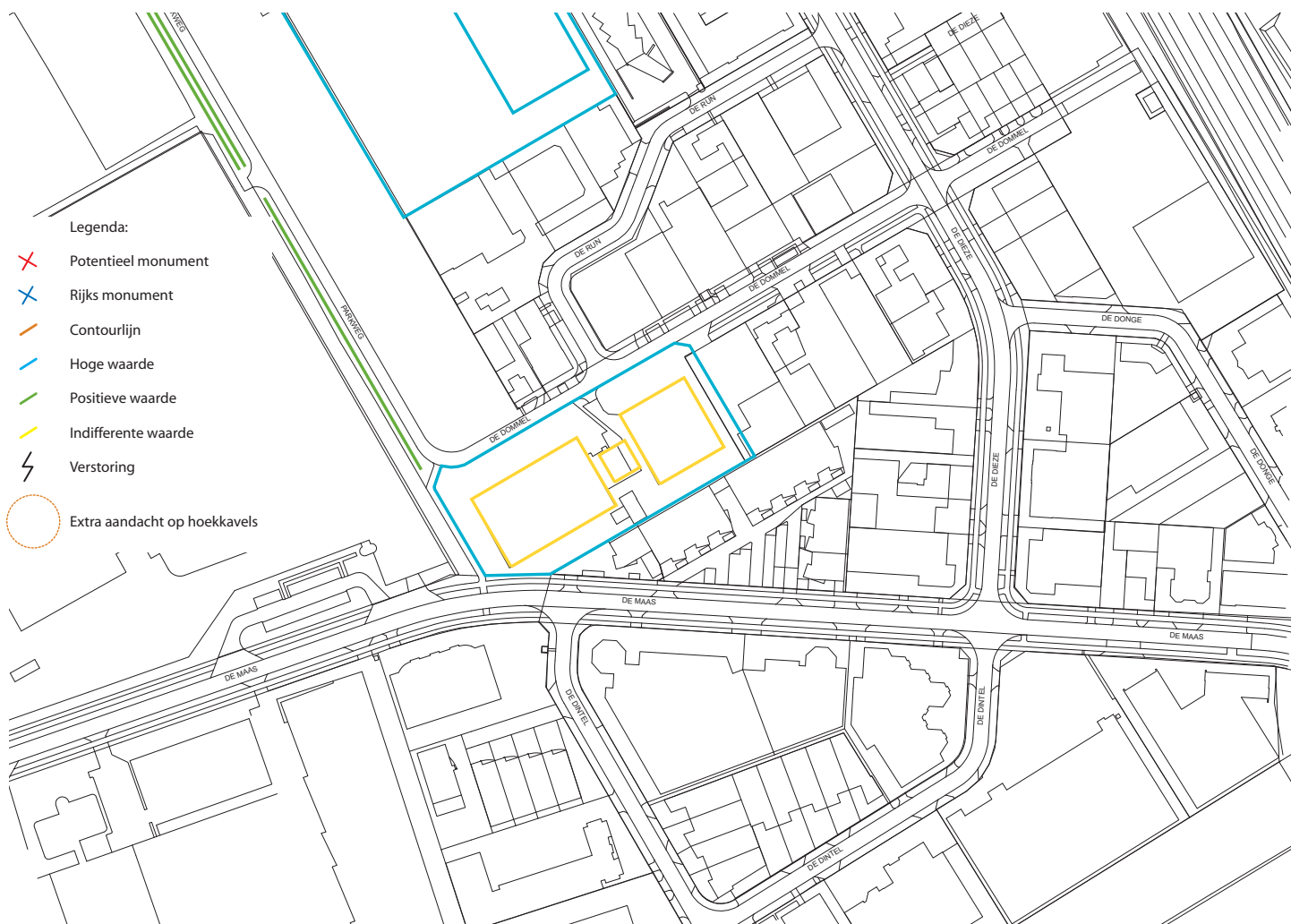
Herhaling van gevelcomposities, identieke entrees en consequent materiaalgebruik zorgen voor samenhang in het straatgevelbeeld.

De ritmiek van de blokjes met open intervallen en de continuïteit van de geprononceerde daklijsten zorgen voor een plastisch geëeld straatgevelbeeld.

De directeursvilla op Bataalaan 12 wijkt qua verkaveling, typologie en architectonische verschijningsvorm sterk af van de rest van Batadorp.

sportcomplex

- Het restant van het oorspronkelijke sportcomplex is als functioneel deel van de drie-eenheid wonen, werken en recreëren van groot cultuurhistorisch belang. Karakteristiek is de stedenbouwkundige scheiding van deze functies, maar het tegelijkertijd rechtstreeks op elkaar betrokken zijn door de verbindende Parkweg met krachtige laanbeplanting.
- De tennisbanen en het clubgebouwtje hebben op zichzelf geen cultuurhistorische waarde.

AANBEVELINGEN

DRIE-EENHEID

- De drie-eenheid van wonen (dorp), werken (fabriek) en ontspannen (sportcomplex) ruimtelijk en visueel sterker op elkaar betrekken. Omdat deze onderdelen al behoorlijk in omvang zijn geslonken en door nieuwbouw omsloten, is behoud van deze fragmenten in hun huidige minimale omvang en functionele diversiteit vanuit cultuurhistorisch perspectief erg belangrijk; niet als drie losse enclaves maar bij voorkeur als samenhangende onderdelen. Daarbij spelen de inrichting van de tussenliggende groenelementen en het beloop van de verbindende routes een belangrijke rol. In dit verband vraagt vooral de verbroken verbinding tussen de Batalaan en de fabriekspoort speciaal om aandacht.
- Omwille van een integrale aanpak van zowel de gebouwen (woningen, fabrieksgebouwen) als de openbare ruimte wordt het opstellen van een beeldkwaliteitsplan (BKP) sterk aanbevolen. Als strategisch instrument voor de lange termijn kan het BKP worden gekoppeld aan het bestemmingsplan.
- De bijzondere geschiedenis van de company town Batadorp voor geïnteresseerden toegankelijk maken en visualiseren op meer informatiedragers verspreid over het gebied, eventueel gekoppeld aan een wandelroute, de inrichting van een museumwoning en/of een informatiecentrum in een deel van de fabriek. Betrek de oud-medewerkers en de firma Bata daarbij.

FABRIEK

- De vijf resterende authentieke gebouwen op de plaatsen 1.1-3 en 2.1-2 met flankerende langs- en dwarsstraten koesteren als laatste samenhangende eenheid binnen het rationele, gridvormige organisatieschema van het fabrieksterrein. Handhaaf de logistieke ontsluiting via

de gezamenlijke binnenstraat en versterk het karakter van ononderbroken wand aan het Europaplein (de latere uitbouw met winkelentree vormt hierin een dissonant).

- In aanvulling op de van rijkswege beschermde gebouwen op de eerste rij nader onderzoeken of de authentieke gebouwen op de posities 1.2. en 2.2. als essentiële onderdelen van de grideenheid ook in aanmerking komen voor een beschermde status.
- In verband met het loslaten van het principe van standaardgebouwen na de Tweede Wereldoorlog zijn de gebouwen op de plaatsen 3.2. en 4.2. van indifferente waarde temeer omdat ze ook op zichzelf geen intrinsieke cultuurhistorische waarde hebben. Bij eventuele sloop en vervangende nieuwbouw zouden omwille van de herkenbaarheid van het grid de oorspronkelijke footprint van de bouwvelden aangehouden moeten worden.
- De rationele opzet van de fabriekgebouwen, zowel in het grondplan (vrije plattegrond), de constructie (betonskelet) en de gevels (modulaire opbouw), biedt veel potentie tot herontwikkeling voor verschillende programma's zonder dat daarbij de uiterlijke verschijningsvorm van de gebouwen verloren hoeft te gaan. Het oorspronkelijke gevelbeeld dient behouden te blijven. Eventuele extra verdiepingen – de betonconstructie laat er twee toe – dienen met de grootst mogelijke zorgvuldigheid te worden ontworpen en voor alle drie gebouwen gelijk te zijn (omwille van de eenheid van de pleinvand).
- De groene aankleding op de kavels rond de fabrieksgebouwen kan bijdragen aan het visueel op elkaar betrekken van de fabriek en het dorp. De oorspronkelijke parkachtige inrichting, zoals die op historische foto's is te zien, dient daarbij als inspiratiebron.
- De latere toevoegingen zoals de zonwering en de uitgebouwde winkelentree, alsmede de latere wijzigingen zoals de aluminium ramen dienen bij voorkeur in de oorspronkelijke staat (of daarop gelijkend) te worden hersteld.

DORP

- Om de eigenheid van Batadorp te verwerken de inrichting van de openbare ruimte van het oorspronkelijke deel laten aansluiten op het industriële verleden (bijvoorbeeld wegdek van betonplaten) en daarmee het dorp weer meer betrekken op de fabriek en onderscheiden van de afwijkende latere dorpsuitbreiding. Zo kan tevens het collectieve karakter worden versterkt die door de privatisering van de kavels enigszins verloren is gegaan.
- Omwille van een heldere overgang tussen de private en openbare ruimte eenduidiger lijn aanbrengen in het bomenplan, de erfafscheidingen (van oorsprong ligusterhagen) en de straatverlichting.
- Omwille van de kenmerkende hiërarchie in de opbouw van het dorp het karakter van de Batalaan als voornaamste straat met chique woningen behouden en waar mogelijk versterken.
- In het straatgevelbeeld de ritmiek van kubische bouw-blokken van twee bouwlagen met spiegelsymmetrische gevelindelingen, platte daken en open intervallen koesteren als bijzondere plastische geleding van het straatbeeld.
- In het straatgevelbeeld het roodbruine metselwerk en de (geprononceerde) daklijsten koesteren omwille van de samenhang en continuïteit in het straatbeeld. Daarbij vraagt de eerste verdieping extra aandacht omdat die nadrukkelijk aanwezig is in het straatbeeld. Gevels niet schilderen, niet te hard reinigen en enigszins verdiept voegen met een kalkmortel. Bij voorkeur de kunststof boeiboorden en aluminium daktrimmen verwijderen en vervangen door zinken kralen. De impact van dit 'detail' op het totale beeld is immers groot.
- Omdat de deuren en ramen beeldbepalende elementen zijn in het sobere gevelbeeld waar mogelijk inzetten op herstel van de oorspronkelijke situatie (materiaal, indeling en kleurstelling), voor zover zichtbaar vanuit de openbare

ruimte. Kleuronderzoek is nodig om de oorspronkelijke situatie te reconstrueren.

- In het algemeen hebben de woningen uitbreidings-mogelijkheden aan de zij- en achterkant waarbij de lijn op de waarderingskaart maatgevend is. De uitbouwen blijven altijd onderschikt cq. Secundair aan de oorspronkelijke hoofdbouw, dat wil zeggen lager, kleiner, sober en altijd met plat dak. Dat geldt ook voor vrijstaande bijgebouwen in de achtertuin. De woningen op de hoekkavels vragen extra aandacht omdat deze zeer kwetsbaar en beeldbepalend in het gehele plan zijn.
- In aanvulling op de van rijkswege beschermde woningen nader onderzoeken welke (vrijwel) gave typen nog meer in aanmerking komen voor bescherming. In verband met het loslaten van het principe van standaardwoningen na de Tweede Wereldoorlog zijn alleen afwijkende toevoegingen van belang die op zichzelf een intrinsieke cultuurhisto-rische waarde hebben zoals de naoorlogse directeurs-woning op Batalaan 12. Hoewel deze woning qua verschij-ningsvorm, typologie en verkaveling sterk afwijkt van de overige woningen, is de cultuurhistorische waarde van deze woning als voormalige directeurswoning zo groot dat behoud als onderdeel van Batadorp van belang is.

CONCLUSIES

- Om het draagvlak voor de cultuurhistorische waarden van Batadorp te vergroten is het van belang om niet alleen intern binnen de gemeente, maar juist ook extern de bewoners van Batadorp en de gebruikers van de Batafabriek actief te informeren en te horen. Een interactieve afstemming, presentatie en/of rondgang ter plaatse over het belang, de waarden en verstoringen kan bijdragen aan het verkrijgen van draagvlak. Immers, zonder draagvlak geen toekomst voor cultuurhistorie.
- Om de cultuurhistorische waarden van Batadorp goed te borgen, de verstoringen te verhelpen en de noodzakelijke

De bovenste woonlaag met de geprononceerde daklijsten is zeer beeldbepalend in het straatbeeld.

ontwikkelingen in goede banen te leiden is het van belang om de bevindingen van dit onderzoek beleids- en procesmatig in verschillende richtingen te implementeren en uit te werken. Niet uitsluitend vanuit een behoudende stolpgedachte, maar ook op basis van een proactieve, ontwikkelingsgerichte benadering.

- De historische informatie, ruimtelijke analyses en cultuurhistorische waardestellingen uit dit rapport kunnen als input dienen voor de inhoudelijke onderbouwing van het van rijkswege beschermde dorpsgezicht dat door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt beoogd om de cultuurhistorische waarden te borgen.
- De ontwerpopgaven die in dit rapport zijdelings worden aangestipt concreet en visueel uitwerken in een beeldkwaliteitplan (BKP) als inspirerende handleiding voor een integrale aanpak van zowel de gebouwen, de openbare ruimte als de stedenbouwkundige structuur. Als strategisch instrument voor de lange termijn kan het BKP worden gekoppeld aan het bestemmingsplan.
- Dit rapport verschaft de informatie die nodig is om het aspect cultuurhistorie in het betreffende bestemmingsplan te borgen, hetgeen krachtens de nieuwe Wro per 1 januari 2012 wordt verplicht.
- De specifieke kenmerken van het structuur- en ruimtebeeld van Batadorp doorvertalen naar eenduidige regels voor het welstandsbeleid om te komen tot een consistente afhandeling van bouw aanvragen die recht doet aan de bijzondere cultuurhistorische karakteristiek van het gebied.
- Nader onderzoek op het fabrieksterrein en in de interieurs om te bepalen of de als potentieel monument aangemerkte gebouwen in aanmerking komen voor de status van gemeentelijk monument.

In een gebogen straat zijn de doorgaande lijnen van hagen en daklijsten belangrijke verbindende elementen aan de holle zijde van de straat.

De horizontale daklijsten en de verticale, zuilvormige bomen (*Quercus Robur Fastigiata*) houden het straatbeeld in een mooi en afwisselend evenwicht.

BIJLAGE 1: WONINGTYPEN

Woningtypen

1.		Type I	1933
2.		Type II	1935
3.		Type III	1935
4.		Type IV	1935
5.		Type V	1935
6.		Type II	1935
7.		Type VI	1938
8.		Type VII	1939
9.		Type VIII	1939
			1940
10.		Type VIII-B	1941
11.		Type IX	1941
12.		Type X	

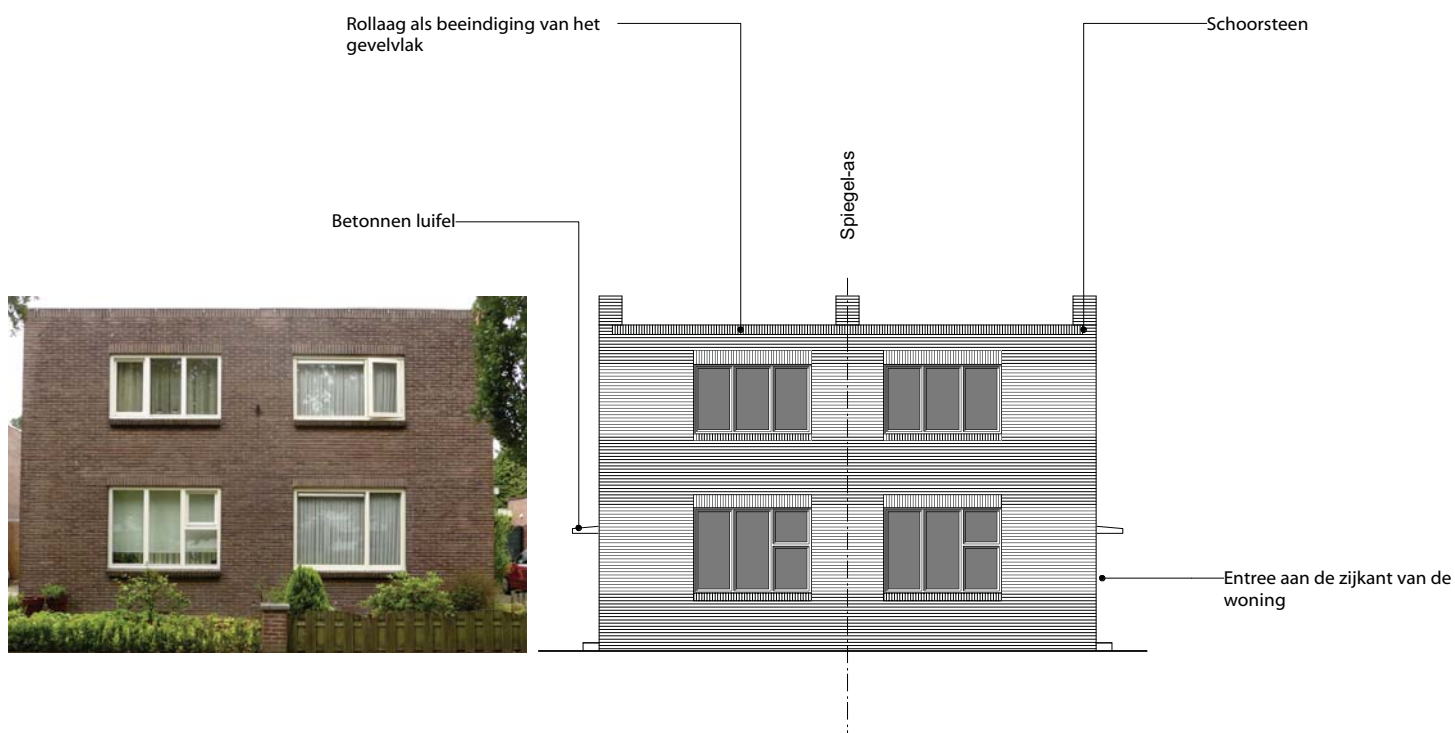
Gesloopt

	Gezellenhuis 42 pers.	1934
	Jong Gezellenhuis	1935
	Vakopleiding	1941
	Opleidingsinternaat	1946

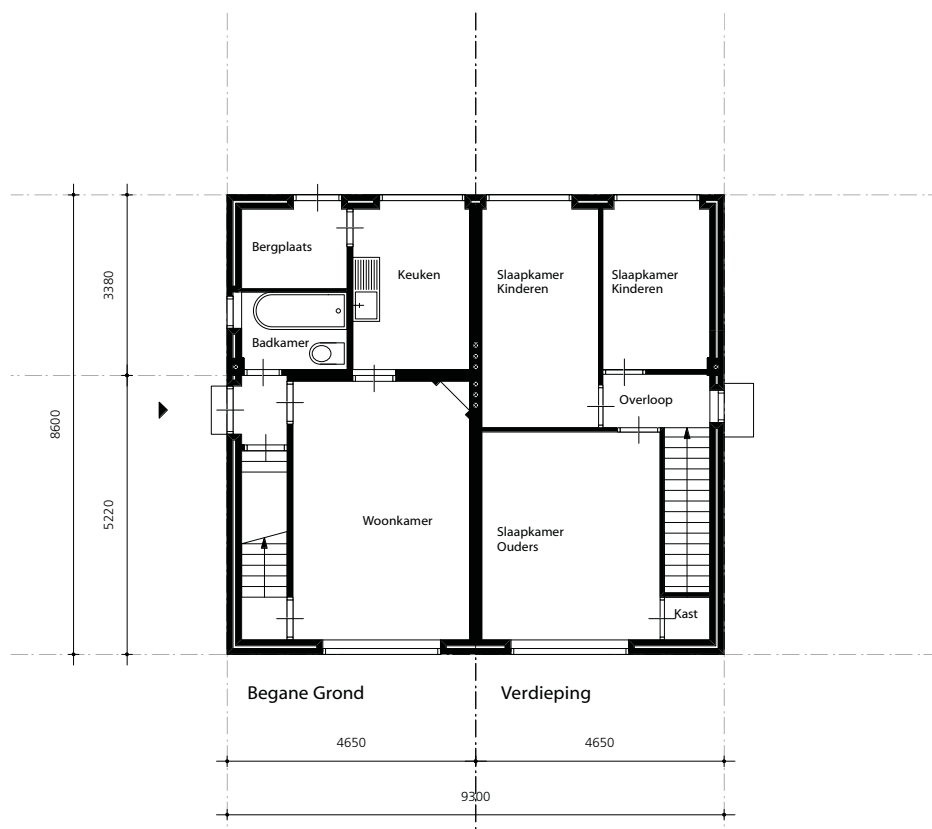
Overig

	Garage	1938
	Garage 5 auto's	1940

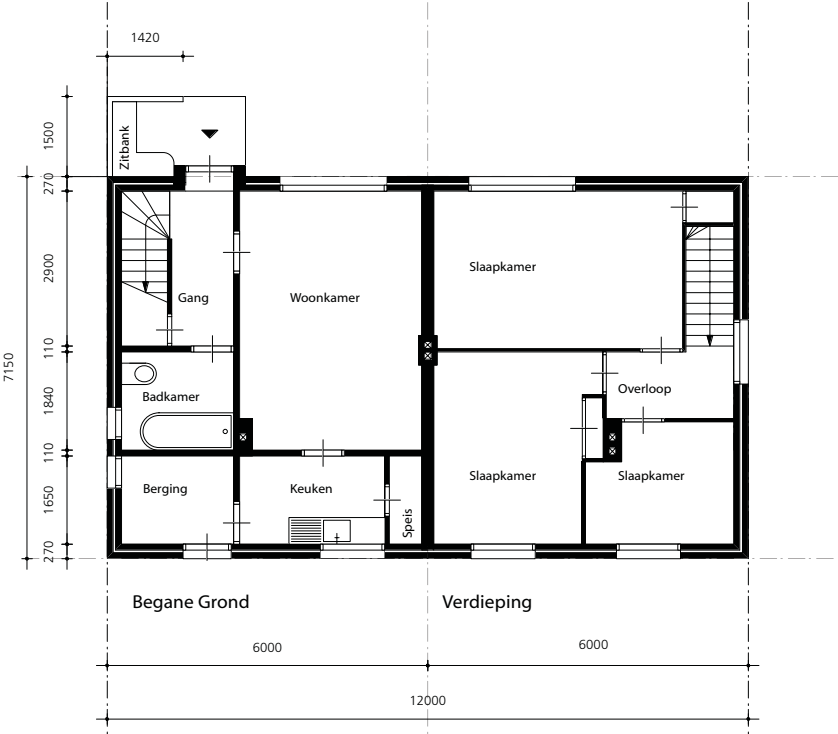
X Uitzetpunt verkaveling

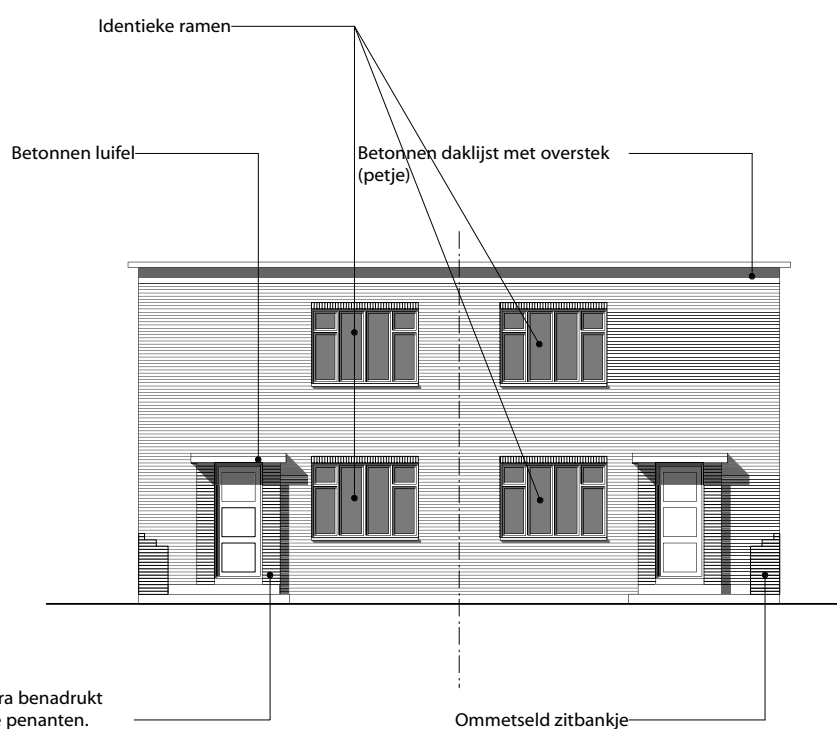
Type I_Gevel_Voor

Type I_Oorspronkelijk

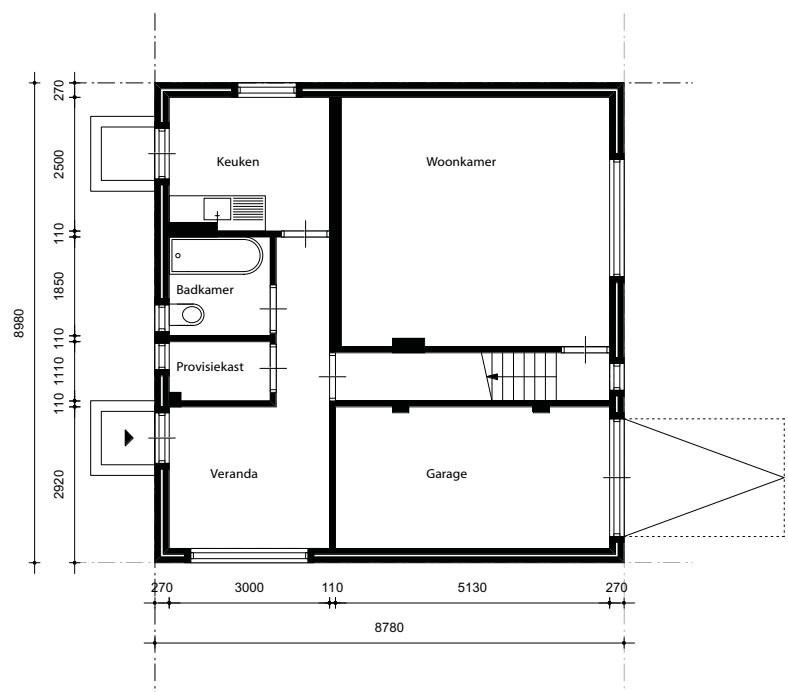

Type II_Oorspronkelijk

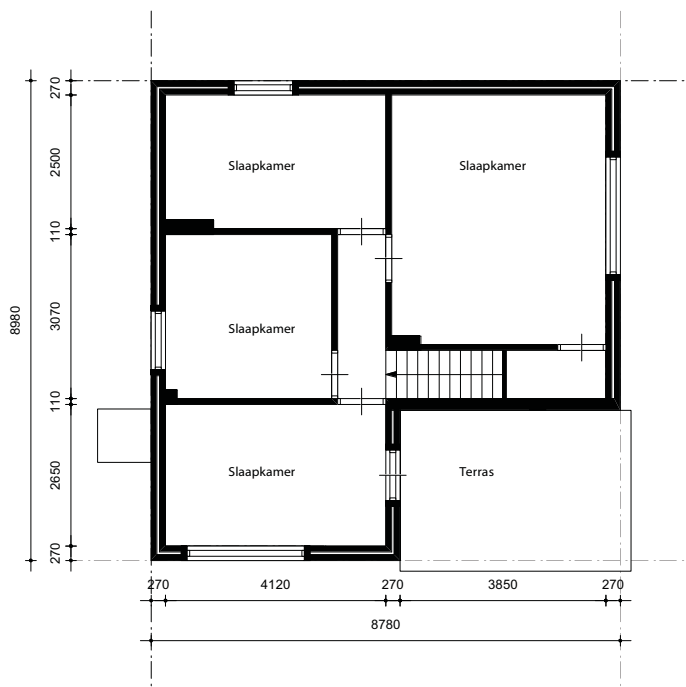

Type II_Oorspronkelijk

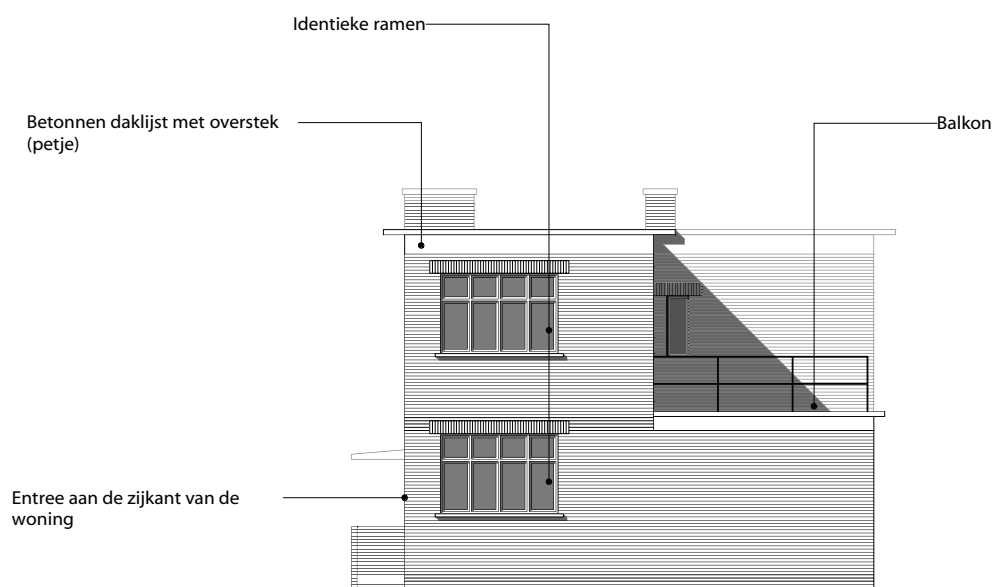

Type III, IV, V_Oorspronkelijk_Begane Grond

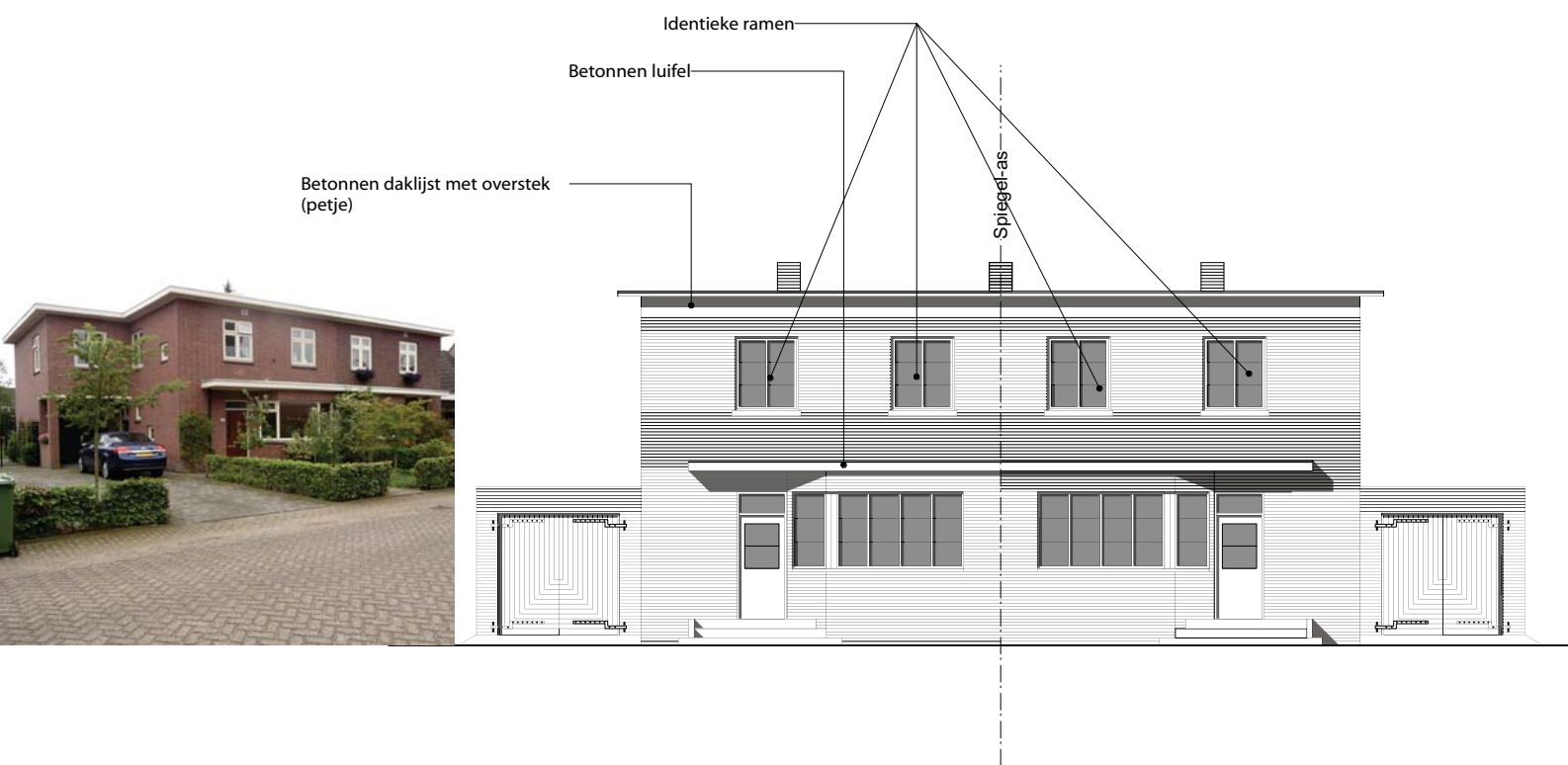

Type III, IV, V_Oorspronkelijk_Verdieping

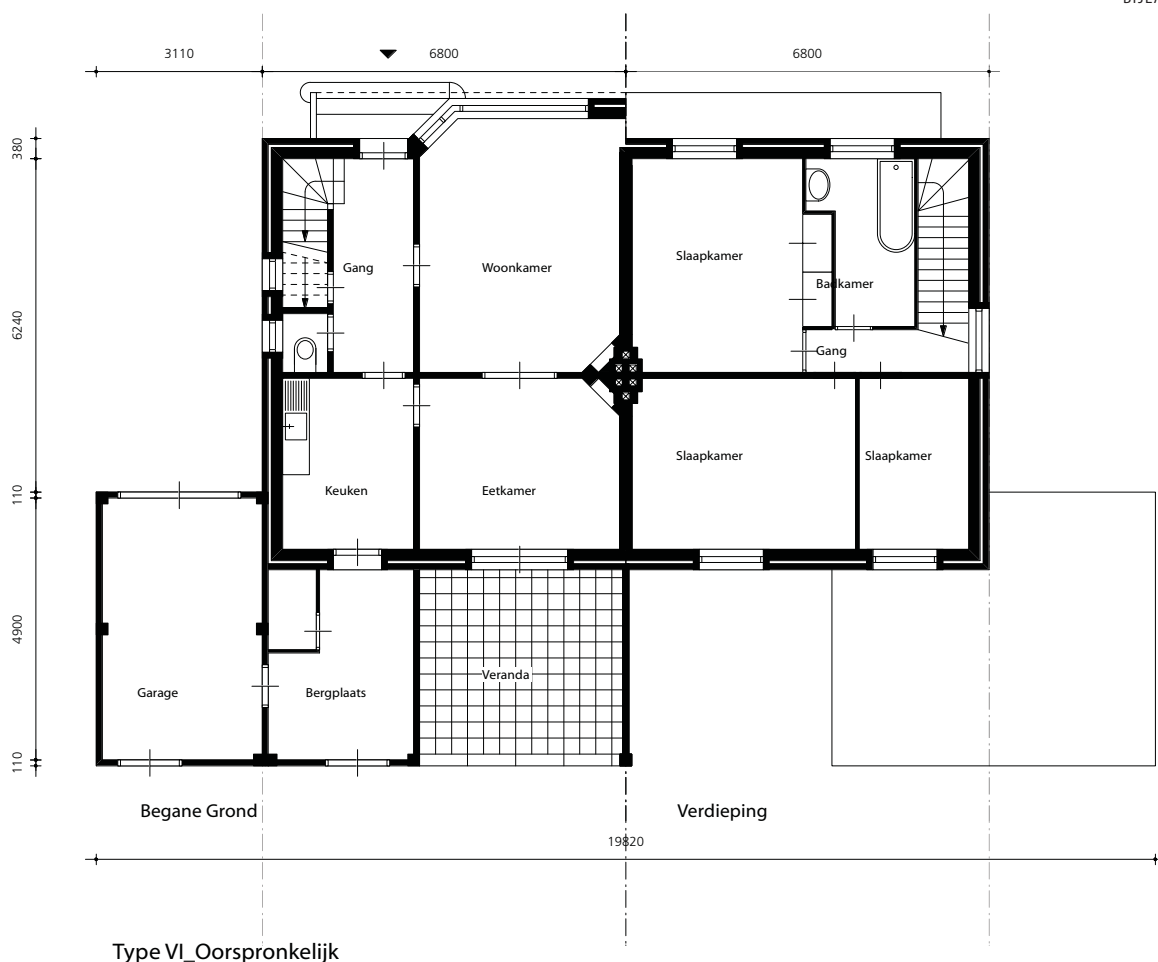

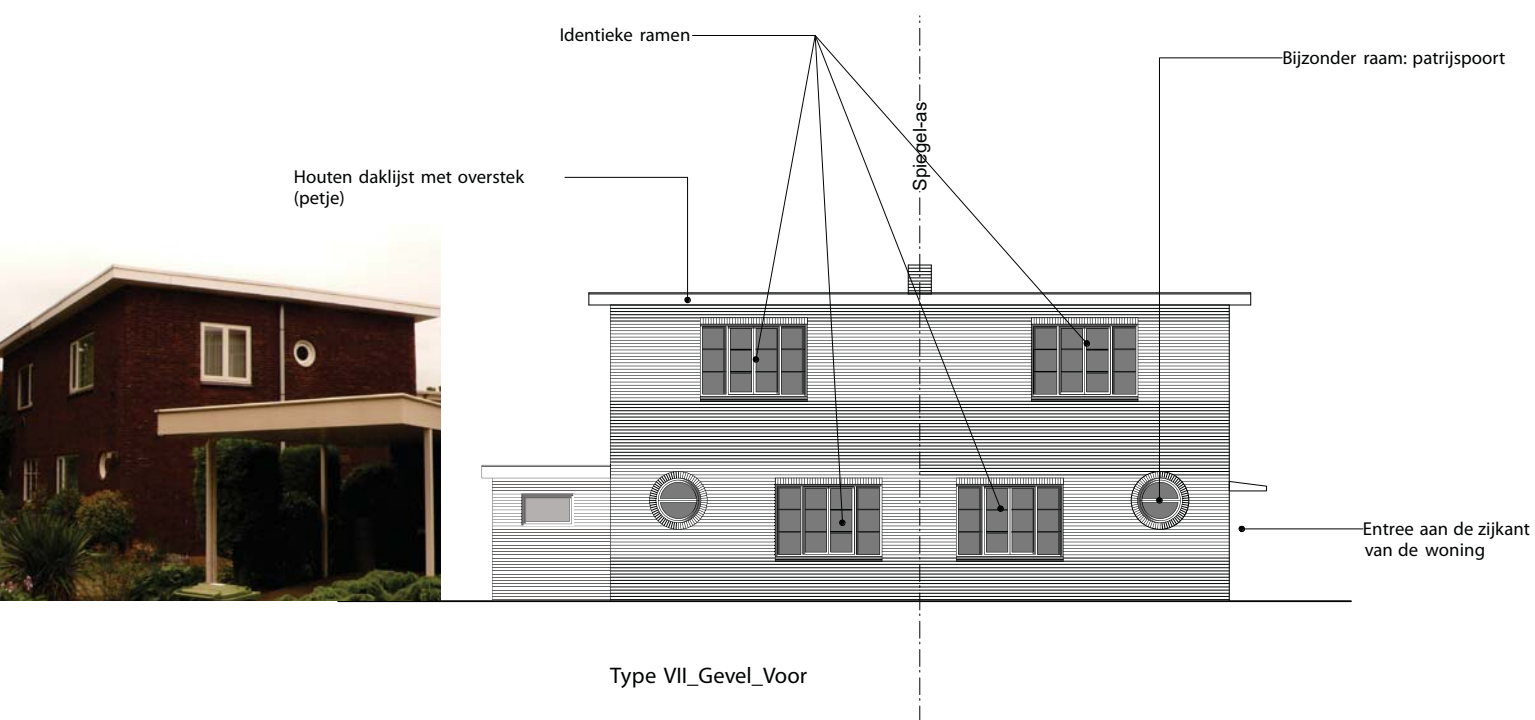
Type III, IV, V_Gevel_Voor

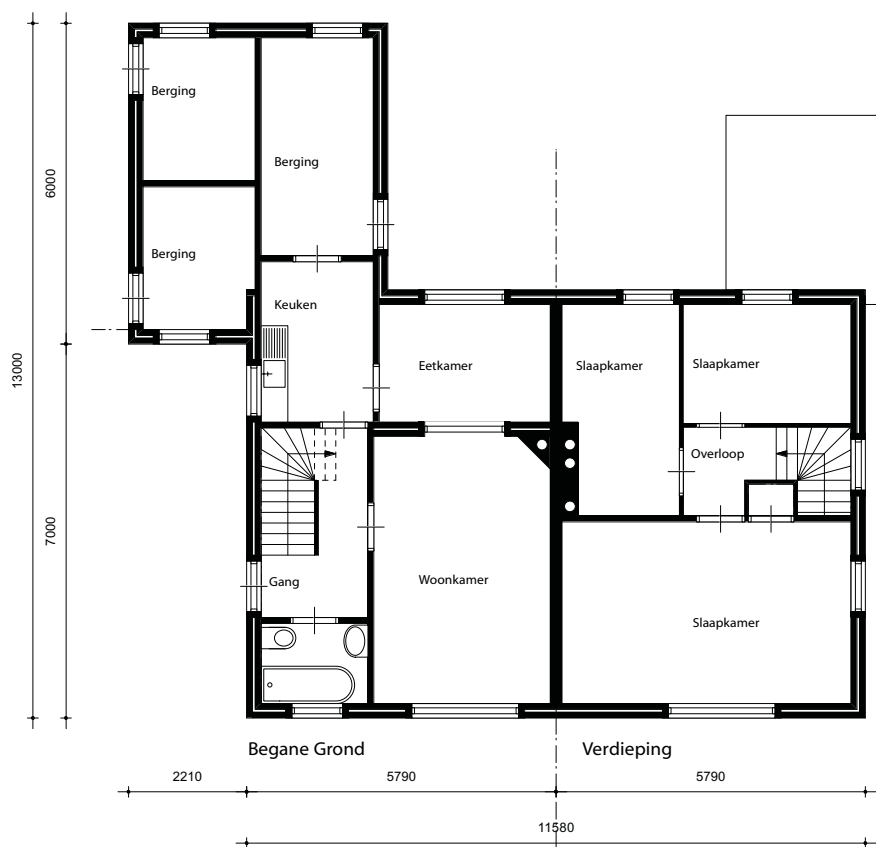

Type VI_Gevel_Voor

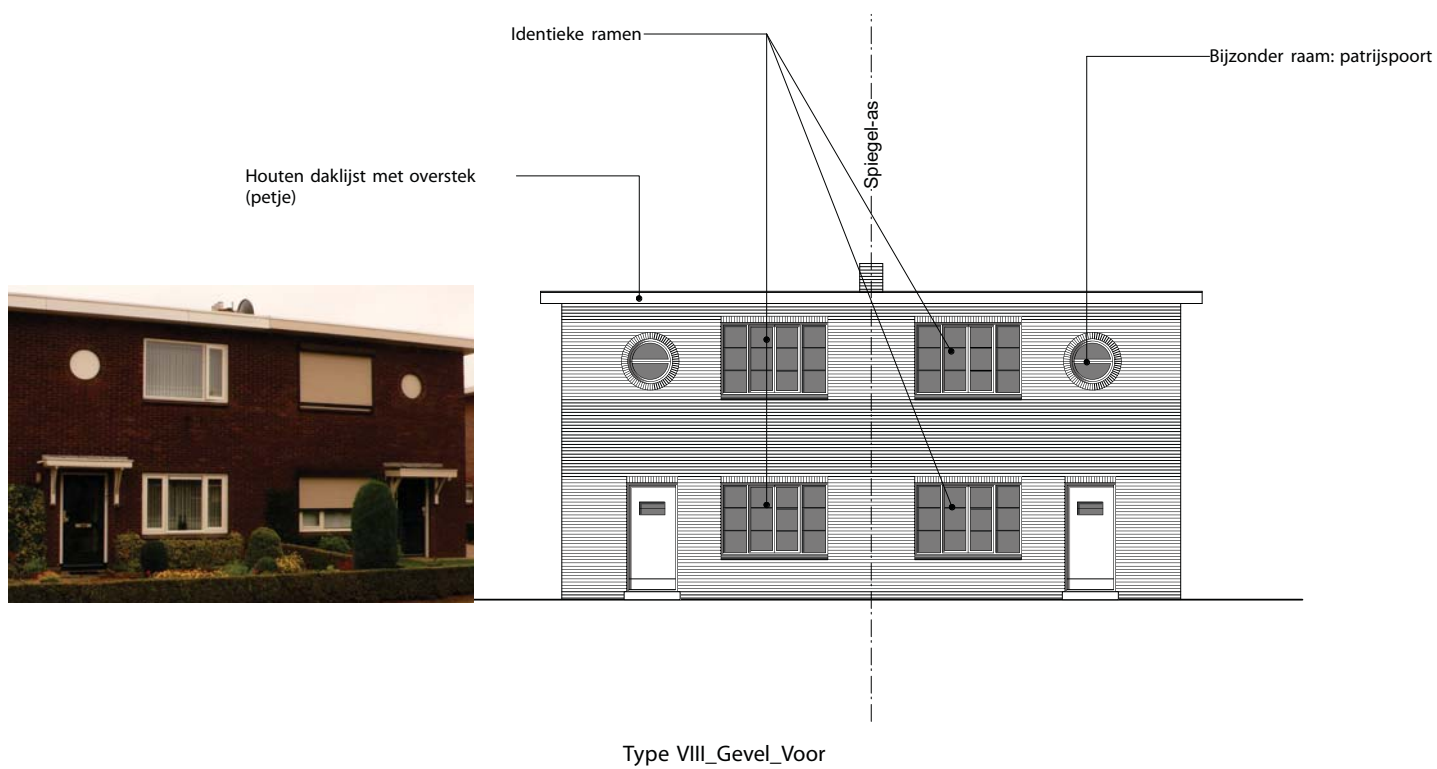

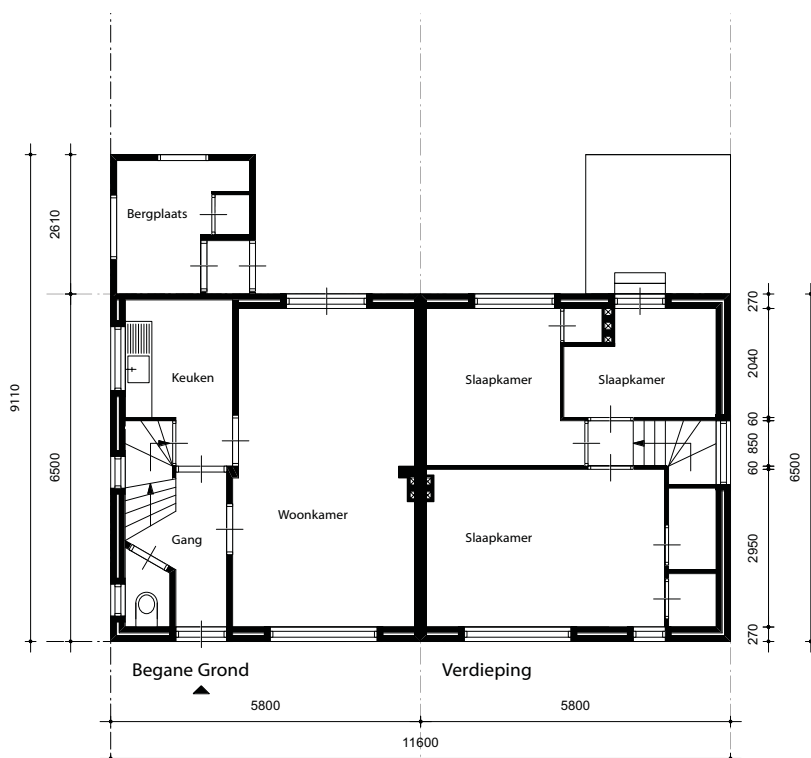
Type VI_Oorspronkelijk

Type VII_Oorspronkelijk

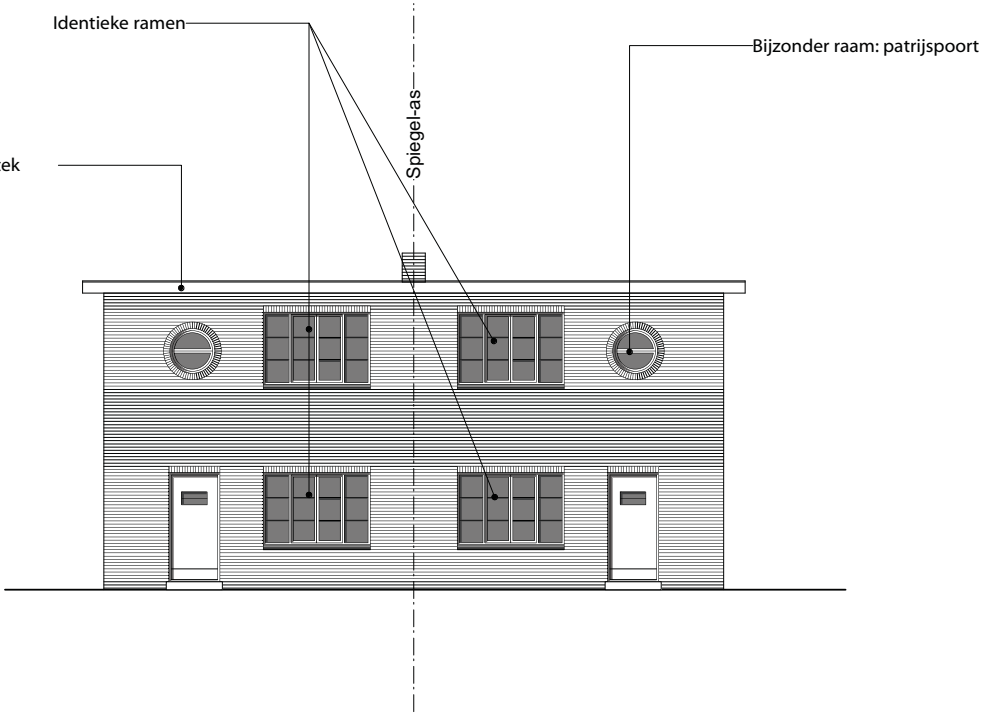

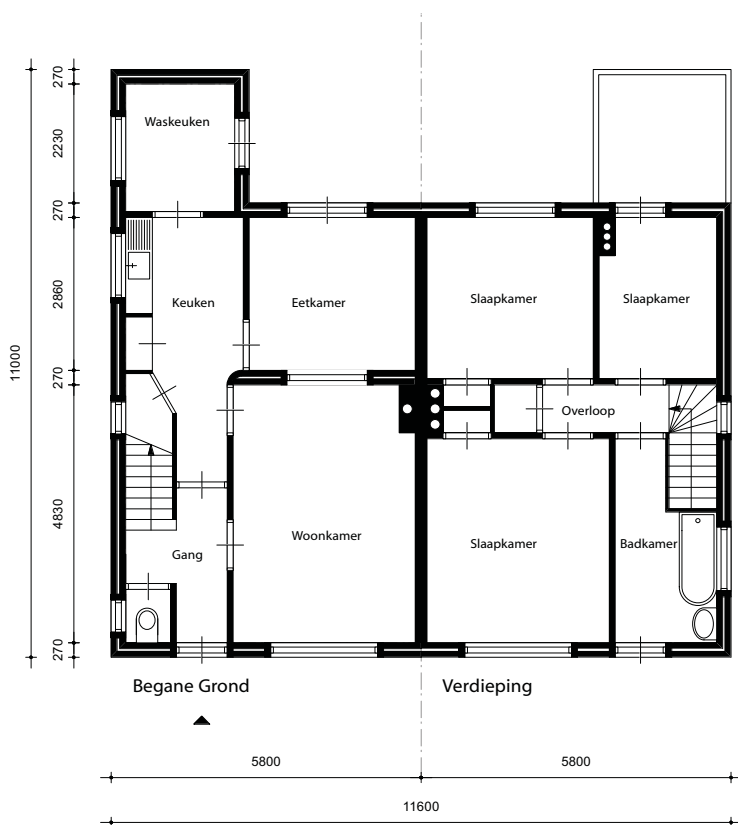
Type VIII_Oorspronkelijk

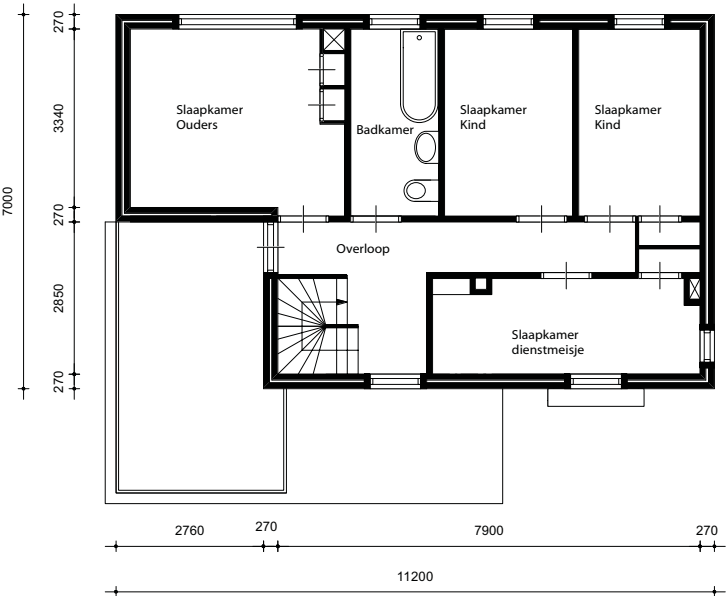
Houten daklijst met overstek (petje)

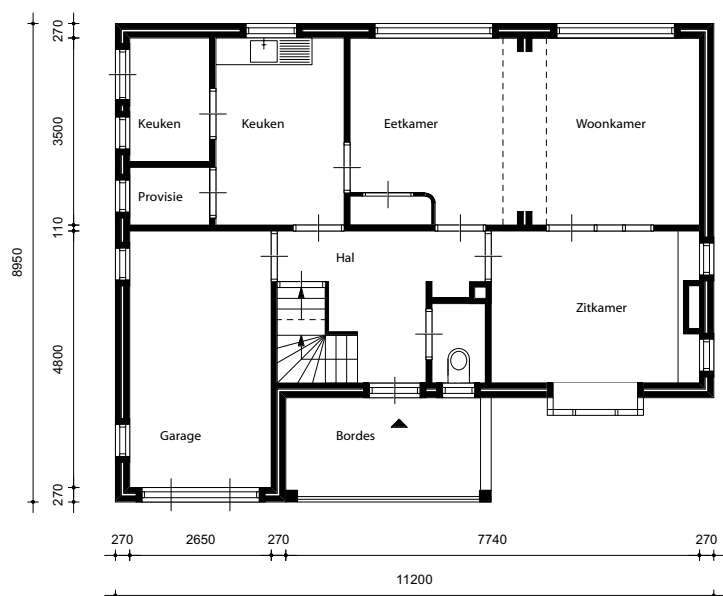
Type VIII_Gevel_Voor

Type VIII-B_Oorspronkelijk

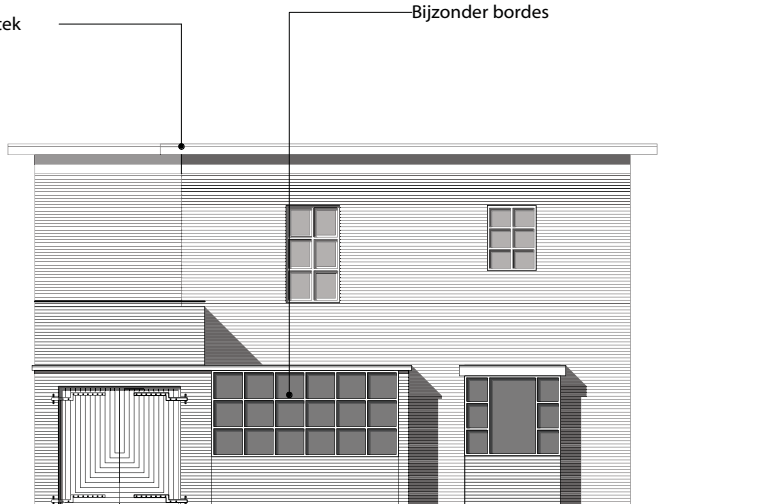
Type IX_Oorspronkelijk_Verdieping

Type IX_Oorspronkelijk_Begane Grond

Houten daklijst met overstek
(petje)

Bijzonder bordes

Type IX_Oorspronkelijk_Gevel_Voor

BIJLAGE 2: GERAADPLEEGDE BRONNEN

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

- Archief Gemeentebestuur Best (1821-1946), A-623
- Bibliotheek (zie literatuur)
- Beeldbank

literatuur

- Banham, R., *A concrete Atlantis, US industrial building and European modern architecture 1900-1925*, London 1986
- Bata Best. *Ergens op de Brabantse heide*, z.p. ca. 1959 (uitgave N.V. Nederlandsche Schoen- en Lederfabrieken Bata, Best)
- Bergeron, L., e.a., *Industry, architecture and engineering*, New York 2000
- Biggelaar, K. van den en L. van den Hurk, *Omzien in Best*, Best 2007
- Bosma, K., *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*, Rotterdam 1993
- Bosma, K., *J.M. de Casseres. De eerste planoloog*, Rotterdam 2003
- Brändle, J., *Die Bata-Kolonie in Möhlin*, Basel 1992
- Cekota, A., *Entrepreneur extraordinary; the biography of Tomáš Bata*, Rome 1968
- Coenen, J. *Te Best Wart. De geschiedenis van Best en zijn vroegere grondgebied*, Best 2000
- Dam, van M.C., *Bata-fabriek (Europaplein 1) Best: bouwhistorische verkenning met waardestelling*, augustus 2008 (Baac-rapport B-08.0279)
- Groot, J., *Wie is Bat'a en wat wil hij*, Den Haag 1939
- Klingan, K. en K. Gust, *A utopia of modernity: Zlín Revisiting Bata's functional city*, Berlijn 2009

- Munce, J., *Industrial architecture, an analysis of international building practice*, New York 1960
- Ostermann, I., *Fabrikbau und Moderne, Konzeptionen und Gestaltungsformen – dargestellt an Beispielen aus Deutschland und den Niederlanden des Interbellums des 20. Jahrhunderts*, proefschrift TU Delft, 30 januari 2006
- Slapeta, V., *Bata: architecture and urbanism 1910-1950*, Zlín 1992
- SRE Milieudienst, *Ondersteboven. Archeologie in Best. Beleidsplan Archeologische Monumentenzorg, gemeente Best*, oktober 2010 (in opdracht van de gemeente Best)
- Vermij, R., 'Gedwongen tempo. De lopende band in Nederland tot de Tweede Wereldoorlog', in: *Neha-jaarboek*, deel 64 (2001), p.227-257
- Winter, J., *Industrial architecture, a survey of factory building*, London 1970

websites

- filmenfotobank-nb.nl
- geheugenvannederland.nl
- kich.nl
- monumentenregister.cultureelerfgoed.nl
- omroepbrabant.nl (aflevering 5: Batadorp)
- rhc-eindhoven.nl (beeldbank)
- sint-odulphus.nl
- watwaswaar.nl
- zandstad.nl

BIJLAGE 3: RIJKSMONUMENTEN

De redengevende omschrijvingen van de rijksmonumenten zijn ontleend aan het monumentenregister van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

COMPLEXOMSCHRIJVING

Complexnummer : 512317
 Complexnaam : Bata Schoenfabriek
 Status : Beschermd
 Aanwijzingsbesluit : 12-11-1999
 Inschrijving register : 22-03-2000
 Kadaster deel/nr : 14928/30

Inleiding

FABRIEKSCOMPLEX N.V. Nederlandse Schoen & Lederfabriek Bata inde stijlvormen van het Functionalisme gebouwd tussen 1933-38 naar ontwerp van architecten van de moederfabriek in Zlín en uitgevoerd door het eigen bouw bureau. De fabriek ligt op een rechthoekig terrein. Aan de noordkant grenst het Wilhelminakanaal, aan oost- en zuidkant het bedrijventerrein Breeven en aan de noord-westkant gescheiden door een groenstrook de woningen van het bijbehorende Batadorp. Oorspronkelijk was het terrein veel groter tot aan de spoorlijn Den Bosch-Eindhoven. De tennisbanen, nu temidden van het bedrijventerrein Breeven, behoorden tot het fabriekscapex. Op het terrein staan verschillende gebouwen die in de loop der tijd diverse functies hebben vervuld. De hier genoemde functies van de gebouwen verwijzen naar de oorspronkelijke functie waarvoor ze gebouwd zijn. De bescherming betreft de drie oudste onderdelen van het complex namelijk: I schoenfabriek II kantoor III kousenfabriek De gebouwen I, II en III liggen in het verlengde van elkaar aan het Europaplein respectievelijk de Parkweg.

Omschrijving

Onderdeel I (11 nummering Bata) De SCHOENFABRIEK uit 1934 is een drielaags onderkelderd bedrijfsgebouw onder plat dak met iets overstekende houten gootlijst. Vierkante lifttoren. Skeletbouw van gewapend beton, bepleisterd en gewit. IJzeren ramen met gewijzigde aluminium roedenverdeling en latere horizontale buitenzonweringen. Aan de zijkant een ijzeren brandtrap met bordessen. Aan de achterzijde enkele latere aanbouwen. In verband met uitbreidingsmogelijkheden is de fundering geschikt voor vijf bouwlagen.

Onderdeel II (21 nummering Bata) Het KANTOOR uit 1934 is een drielaags onderkelderd bedrijfsgebouw onder plat dak met iets uitstekende houten gootlijst. Vierkante lifttoren. Skeletbouw van gewapend beton, gepleisterd en gewit. IJzeren ramen met grotendeels gewijzigde aluminium roedenverdeling. Latere horizontale buitenzonweringen. Aan de voorzijde een latere uitbouw uit 1969 met luifel. Aan de zijkant een ijzeren brandtrap met bordessen. Aan de achterzijde een latere uitbouw. Herdenkingsplaquette 1940-1945 met bijbehorende verlichtingselementen, aangeboden door het personeel. Ook hier is rekening gehouden met uitbreidingsmogelijkheden. De fundering is geschikt voor vijf bouwlagen.

Onderdeel III (31 nummering Bata))De KOUSENFABRIEK uit 1938 is een drielaags onderkelderd bedrijfsgebouw onder plat dak met iets uitstekende houten gootlijst. Vierkante lifttoren, in verband met uitbreidingsmogelijkheid geschikt voor vijf verdiepingen. Skeletbouw van gewapend beton, gepleisterd en gewit. IJzeren roedenramen, deels origineel, deels gewijzigd in aluminiumroeden. Latere horizontale buitenzonweringen. Aan de zijkanten ijzeren brandtrappen met bordessen. Achterzijde met latere uitbouwen.

Waardering

Het fabriekscomplex van Bata is van algemeen belang. Het geheel heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de hoogbouw voor de schoen- en lederindustrie, onder invloed van de uitgangspunten van het Functionalisme. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als voorbeeld van fabrieksbouw met een sterk internationaal karakter. Het geheel heeft ensemblewaarden als functioneel onderdeel van de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

I: SCHOENFABRIEK, EUROPAPLEIN 1**Inleiding**

SCHOENFABRIEK. Nederlandse Schoen & Lederfabriek Bata inde stijlvormen van het Functionalisme gebouwd in 1934 naar ontwerp van architecten van de moederfabriek in Zlín en uitgevoerd door het eigen bouw bureau.

Omschrijving

De schoenfabriek uit 1934 is een drielaags onderkelderd bedrijfsgebouw onder plat dak met iets overstekende houten gootlijst. Vierkante lifttoren. Skeletbouw van gewapend beton, bepleisterd en gewit. IJzeren ramen met gewijzigde aluminium roedenverdeling en latere horizontale buitenzonweringen. Aan de zijkant een ijzeren brandtrap met bordessen.

Aan de achterzijde enkele latere aanbouwen. In verband met uitbreidingsmogelijkheden is de fundering geschikt voor vijf bouwlagen.

Waardering

Het fabrieksgebouw is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en de internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de hoogbouw voor de schoen- en lederindustrie, onder invloed van de uitgangspunten van het Functionalisme. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als voorbeeld van fabrieksbouw met een sterk internationaal karakter. Het is onderdeel van een ensemble, namelijk de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

II: KANTOOR, EUROPAPLEIN 1**Inleiding**

KANTOOR van de Nederlandse Schoen & Lederfabriek Bata in de vormen van het Functionalisme gebouwd in 1938 naar ontwerp van architecten van de moederfabriek in Zlín en uitgevoerd door het eigen bouw bureau.

Omschrijving

Het kantoor uit 1934 is een drielaags onderkelderd bedrijfsgebouw onder plat dak met iets uitstekende houten gootlijst. Vierkante lifttoren. Skeletbouw van gewapend beton, gepleisterd en gewit. IJzeren ramen met grotendeels gewij-

zigde aluminium roedenverdeling. Latere horizontale buitenzonweringen. Aan de voorzijde een latere uitbouw uit 1969 met luifel. Aan de zijkant een ijzeren brandtrap met bordessen. Aan de achterzijde een latere uitbouw. Herdenkingsplaquette 1940-1945 met bijbehorende verlichtingselementen, aangeboden door het personeel. Ook hier is rekening gehouden met uitbreidingsmogelijkheden. De fundering is geschikt voor vijf bouwlagen.

Waardering

Het kantoor is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en de internationalisering van Noord-Brabant in het interbellum. Het is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de hoogbouw voor de schoen- en lederindustrie, onder invloed van de uitgangspunten van het Functionalisme. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als voorbeeld van fabrieksbouw met een sterk internationaal karakter. Het is onderdeel van een ensemble, namelijk de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

III: KOUSENFABRIEK, EUROPAPLEIN 1

Inleiding

KOUSENFABRIEK van de N.V. Nederlandse Schoen en Lederfabriek Bata, gebouwd in de vormen van het Functionalisme in 1938 naar ontwerp van architecten van de moederfabriek in Zlín, uitgevoerd door een eigen bouw bureau.

Omschrijving

De kousenfabriek uit 1938 is een drielaags onderkelderd bedrijfsgebouw onder plat dak met iets uitstekende houten

gootlijst. Vierkante lifttoren, in verband met uitbreidingsmogelijkheid geschikt voor vijf verdiepingen. Skeletbouw van gewapend beton, gepleisterd en gewit. IJzeren roedenramen, deels origineel, deels gewijzigd in aluminiumroeden. Latere horizontale buitenzonweringen. Aan de zijkanten ijzeren brandtrappen met bordessen. Achterzijde met latere uitbouwen.

Waardering

De Kousenfabriek is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en de internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de hoogbouw voor de schoen- en lederindustrie, onder invloed van de uitgangspunten van het Functionalisme. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als voorbeeld van fabrieksbouw met een sterk internationaal karakter. Het is onderdeel van een ensemble, namelijk de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

BATALAAN 1;1A

Monumentnummer : 512323

X-Y coörd : 155707-389249

Inleiding

DUBBELE DIENSTWONING met GARAGE (type II) voor hoger personeel in de stijlvormen van het Functionalisme uit 1933, gebouwd door de Tsjech Thomas Bata bij zijn schoenfabriek in Batadorp. Het ontwerp is vermoedelijk van architect Antonín Vitek, die verbonden was aan de moederfabriek te Zlín (Tsjecho-Slowakije). Van dit bouwtype II zijn vier blokken

gebouwd, het zijn: Batalaan 1A-1", 2A-2B", 2C-2D en Wilhelminakanaalstraat 21-23. In heel Batadorp werden, in het tweede kwart van de 20ste eeuw, voor lager en hoger personeel van de fabriek 123 dienstwoningen gebouwd in negen bouwtypes.

Omschrijving

Het dubbele woonhuis met twee bouwlagen heeft een rechthoekige plattegrond met aan de zijkant van het huis een terugliggende eenlaagse garage, die aan de achterkant van het huis overgaat in een berging. Tussen beide bergingen van de huizen een open waranda.

Zowel het woonhuis als de garage zijn voorzien van een plat dak met houten overstek. Oorspronkelijk had het huis een betonnen overstek met fries. In de voorgevel van het huis heeft de woonkamer een erker met een dakje, dat bij de voordeur een portiek vormt. Bij voordeur een bordes met tweebloktreden. De huizen zijn opgetrokken uit machinale baksteen gemetseld in kleזורverband. De muuropeningen zijn voorzien van een rollaag. Oorspronkelijk hadden de vensters stalen roedenramen. De indeling van de huizen, die het spiegelbeeld zijn van elkaar, is als volgt: op de begane grond woon- en eetkamer; keuken; gang met trap naar verdieping; w.c.; garage en berging met ingebouwde provisiekast. De verdieping heeft een badkamer en drie slaapkamers waarvan één met twee ingebouwde kasten.

De woonkamervloer, verdiepingsvloer en het platte dak van de woningen hebben een houten balklaag. Het dak van garage en berging is van kolenasbeton. De rest van de vloeren is van beton voorzien van een deklaag van cement-estrik of terrazzowerk.

Waardering

De dubbele dienstwoning type II met garage is van algemeen belang. Het gebouw heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling,

namelijk de industrialisatie en internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het object is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de arbeiderswoning. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als stijlvoorbeeld van de Praagse Academie voor Creatieve Kunst. Ze heeft ensemblewaarden als functioneel onderdeel van de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aange-merkt dient te worden.

BATALAAN 5;7

Monumentnummer : 512324

X-Y coörd : 155615-389195

Inleiding:

DUBBELE DIENSTWONING (type III) voor lager personeel in de stijlvormen van het Functionalisme uit 1935, gebouwd door de Tsjech Thomas Bata bij zijn schoenfabriek in Batadorp. Het ontwerp is vermoedelijk van architect Antonín Víték, die verbonden was aan de moederfabriek te Zlín (Tsjechoslowakije). Van dit bouwtype III zijn twaalf blokken gebouwd, het zijn: Amsterdamsestraat 2-4", 6-8", 10-12", 14-16", 18-20", 1-3", 5-7", 9-11", 13-15", 17-19", Batalaan 1B-3", 5-7. In heel Batadorp werden, in het tweede kwart van de 20ste eeuw, voor lager en hoger personeel van de fabriek 123 dienstwoningen gebouwd in negen bouwtypes.

Omschrijving

Het dubbele woonhuis heeft twee bouwlagen en is kubusvormig van opzet. Het heeft een betonnen dakoverstek en fries. Een kleine betonnen luifel en aangebouwde L-vormige gemetselde zitbank bij de voordeur doorbreken de strakke architectuur van de huizen.

Het opgaande werk bestaat uit machinale baksteen gemetseld in halfsteensverband. De muuropeningen zijn voorzien van een rollaag. Onder de luifel naast de voordeur een halfsteens uitgebouwde penant. De indeling van de vensters is gewijzigd.

De indeling van de huizen, die het spiegelbeeld zijn van elkaar is als volgt: op de begane grond een gang met trap, woonkamer, keuken met provisiekast, badkamer, bergplaats. Op de verdieping drie slaapkamers, waarvan twee met ingebouwde kasten.

De woonkamervloer, verdiepingvloer en het platte dak hebben een houten balklaag. De rest van de vloeren is van beton voorzien van een deklaag van cement-estrik of terrazzowerk.

Waardering:

De dubbele dienstwoning type III is van algemeen belang. Het gebouw heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het object is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de arbeiderswoning. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als stijlvoorbeeld van de Praagse Academie voor Creatieve Kunst. Ze heeft ensemblewaarden als functioneel onderdeel van de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

BATALAAN 8A

Monumentnummer : 512326
X-Y coörd : 155596-389149

Inleiding

DIENSTWONING (type VIII) voor hoger personeel in de stijlvormen van het Functionalisme uit 1941, gebouwd door de Tsjech Thomas Bata bij zijn schoenfabriek in Batadorp. Het ontwerp is van architect Rossmann, die verbonden was aan de moederfabriek te Zlín (Tsjecho-Slowakije). Van dit bouwtype VIII is één woning gebouwd. In heel Batadorp werden, in het tweede kwart van de 20ste eeuw, voor lager en hoger personeel van de fabriek 123 dienstwoningen gebouwd in negen bouwtypes.

Omschrijving

Vrijstaand tweelaags woonhuis op L-vormige plattegrond onder plat dak met overstek. Oorspronkelijk met betonnen overstek en fries. In de voorgevel van het huis een erker en portiek, beide met plat dak. Aan de achterzijde een veranda onder plat dak waarop een balkon met houten hekwerk. Het huis is opgetrokken uit machinale baksteen gemetseld in Vlaams verband. De muuropeningen zijn voorzien van een rollaag. De indeling van de vensters is grotendeels ongewijzigd. De oorspronkelijke indeling van het huis is als volgt: op de begane grond royale centrale hall met W.C., trap naar kelder en verdieping; zitkamer; woonkamer met veranda; eetkamer; keuken; bijkeuken; provisiekast; ingangsportiek en garage. De garage is in de jaren veertig verbouwd tot studeerkamer. Op de verdieping vier slaapkamers, waarvan één voor personeel (dienstmeisje); badkamer met tweede W.C., overloop met trap en dakterras boven garage. Het dakterras is tegelijk met het veranderen van de garage verbouwd tot vijfde slaapkamer. Onder de helft van het huis een kelder, waarin o.a. een kolenberging provisie-, was- en centrale verwarmingskelder zich bevindt. De woonkamer, verdieping en dak van het huis hebben een "Bendor" betonnen balkenvloer waarop houten regelwerk met vloerdelen. De vloer van de

woonkamer is bovendien voorzien van een parketvloer. In hal en badkamer een tegelvloer. Tuin met oude beplanting waaronder twee opgaande beuken van ca. 2 meter omtrek en verder: meidoorn, sering, boerenjasmijn, kers, coniferen en ligusterhaag.

Waardering

De dienstwoning type VIII is van algemeen belang. Het gebouw heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de arbeiderswoning. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als stijlvoorbeeld van de Praagse Academie voor Creatieve Kunst. Ze heeft ensemblewaarden als functioneel onderdeel van de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

EUROPAPLEIN 12, 13

Monumentnummer : 512328
X-Y coörd : 155729-389275

Inleiding:

DUBBELE DIENSTWONING (type I) voor lager personeel in de stijlvormen van het Functionalisme uit 1933, gebouwd door de Tsjech Thomas Bata bij zijn schoenfabriek in Batadorp. Het ontwerp is vermoedelijk van architect Antonín Víték, die verbonden was aan de moederfabriek te Zlín (Tsjechoslowakije). Van dit bouwtype I zijn vijf blokken gebouwd, het zijn: Europaplein 10-11, 12-13, 14-15, 16-17, 18-19. In heel Batadorp

werden, in het tweede kwart van de 20ste eeuw, voor lager en hoger personeel van de fabriek ca. 130 dienstwoningen gebouwd in elf bouwtypes.

Omschrijving

Het dubbele woonhuis met twee bouwlagen, is kubusvormig van opzet. Slechts de schoorsteen en een kleine betonnen luifel boven voor- en achterdeur doorbreken de kubusvorm. Achter de huizen een gecombineerde berging onder platdak. De voordeur ligt in de zijgevel. De gezamenlijke voorgevels liggen op het noordoosten.

De huizen met de berging zijn opgetrokken uit machinale baksteen gemetseld in halfsteensverband. De muuropeningen en dakrand zijn voorzien van een rollaag.

De indeling van de huizen, die het spiegelbeeld zijn van elkaar, is als volgt: Op de begane grond een woonkamer van 16 m²; keuken van 6,57 m²; badkamer tevens w.c.; bergplaats; hal met kelderkast onder trap. De trap naar de verdieping is bereikbaar via de woonkamer. De verdieping heeft drie slaapkamers, waarvan één met een vaste kast boven de trap. De woonkamervloer, verdiepingsvloer en het platte dak hebben een houten balklaag. De rest van de vloeren is van beton voorzien van een deklaag van cement-estrik of terrazzowerk.

Waardering

De dubbele dienstwoning is van algemeen belang, tevens architectuur- en cultuurhistorisch waardevol. De woningen zijn karakteristieke en zeldzame voorbeelden van het Functionalisme van de jaren '20 en '30 van de 20e eeuw en de invloed van de Praagse Academie voor Creatieve kunst. Ze zijn van belang als functioneel onderdeel van het fabrieksdorp Bata, dat voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt kan worden.

Voor het stedenbouwkundige beeld in samenhang met de fabrieksgebouwen en als oudste voorbeeld van dienstwoningen type I binnen Batadorp hebben de huizen extra betekenis.

WELVAARTSTRAAT 10-12

Monumentnummer : 512332
X-Y coörd : 155480-389198

Inleiding

DIENSTWONING (type V) voor lager personeel in de stijlvormen van het Functionalisme uit 1938-39, gebouwd door de Tsjech Thomas Bata bij zijn schoenfabriek in Batadorp. Het ontwerp is vermoedelijk van architect Antonín Vitek, die verbonden was aan de moederfabriek te Zlín (Tsjechoslowakije). Van dit bouwtype IV zijn zeventien blokken gebouwd, het zijn: Batalaan 15-17", 19-21", 23-25", 27- samen met Wilhelminakanaalstraat -1, Welvaartstraat 1-3", 5-7", 9-11", 3-15", 17-19", 2-4", 6-8", 10-12", 14- Samen met Wilhelminakanaalstraat -11", 3-3A", 5-5A", 7-7A", 9-9A . In heel Batadorp werden, in het tweede kwart van de 20ste eeuw, voor lager en hoger personeel van de fabriek 123 dienstwoningen gebouwd in negen bouwtypes.

Omschrijving

Het woonhuis met twee bouwlagen heeft een rechthoekige plattegrond met aan de achterkant een eenlaagse uitbouw. Boven de voordeur een houten luifel op houten korbelen. Zowel het woonhuis als de berging hebben platte daken met een houten overstek. Het opgaande werk bestaat uit machinale baksteen gemetseld in halfsteens verband. De muuropeningen zijn voorzien van een rollaag. Op de verdieping boven de voordeur een rond venster. De indeling van de

vensters is gewijzigd. De indeling van de huizen, die het spiegelbeeld zijn van elkaar is als volgt: op de begane grond een gang met trap en w.c., woonkamer met tuindeuren, keuken met kelderkast onder de trap, bergplaats met ingebouwde provisiekast en douche. Op de verdieping drie slaapkamers. De grootste aan de straat met ingebouwde kast en wastafelkast naast het ronde venster. De kleinste met een deur naar balkon boven de berging.

De woonkamervloer, verdiepingvloer en het platte dak hebben een houten balklaag. De rest van de vloeren is van beton voorzien van een deklaag van cement-estrik of terrazzowerk.

Waardering:

De dubbele dienstwoning type V is van algemeen belang. Het pand heeft cultuurhistorische waarden als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het object is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de arbeiderswoning. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als stijlvoorbeeld van de Praagse Academie voor Creatieve Kunst. Het heeft ensemblewaarden als functioneel onderdeel van de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzonder stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

WILHELMINAKANAALSTRAAT 17-19

Monumentnummer : 512333
X-Y coörd : 155598-389267

Inleiding

DIENSTWONING (type VI) voor lager personeel in de stijlvormen van het Functionalisme uit 1938-39, gebouwd door de

Tsjech Thomas Bata bij zijn schoenfabriek in Batadorp. Het ontwerp is vermoedelijk van architect Antonín Vitek, die verbonden was aan de moederfabriek te Zlín (Tsjechoslowakije). Van dit bouwtype VI is slechts één blok gebouwd. In heel Batadorp werden, in het tweede kwart van de 20ste eeuw, voor lager en hoger personeel van de fabriek 123 dienstwoningen gebouwd in negen bouwtypes.

blewaarden als functioneel onderdeel van de Companytown Batadorp, die voor Nederland als een zeer bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling aangemerkt dient te worden.

Omschrijving

Het woonhuis met twee bouwlagen heeft een rechthoekige plattegrond met aan de achterkant een eenlaagse uitbouw. Zowel het woonhuis als de berging hebben platte daken met een houten overstek. Het opgaande werk bestaat uit machinale baksteen gemetseld in klezoorverband. De muuropeningen zijn voorzien van een rollaag. In de voor- en zijgevel op de verdieping een rond venster. De voordeur ligt in de zijgevel. De indeling van de vensters is gewijzigd. De indeling van de huizen, die het spiegelbeeld zijn van elkaar is als volgt: Op de begane grond een gang met trap en w.c., woonkamer, keuken, kelderkast onder de trap, bergplaats. Op de verdieping drie slaapkamers. De woonkamervloer, verdiepingvloer en het plat dak hebben een houten balklaag. De rest van de vloeren is van beton voorzien van een deklaag van cement-estrik of terrazzowerk.

Waardering

De dubbele dienstwoning type VI is van algemeen belang. Het pand heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de industrialisatie en internationalisering van Noord-Brabant in het Interbellum. Het is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de arbeiderswoning. Het heeft architectuurhistorisch belang als karakteristiek en zeldzaam voorbeeld van het Functionalisme en als stijlvoorbeeld van de Praagse Academie voor Creatieve Kunst. Het heeft ensem-

BIJLAGE 4: SELECTIECRITERIA

Cultuurhistorische waarden

- belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling(en);
- belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling;
- belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
- belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;

Architectuurhistorische waarden

- bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
- bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect;
- belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik en/of de ornamentiek;
- belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen);

Ensemblewaarden

- betekenis van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel, dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter) nationaal belang is;
- bijzondere betekenis van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad, dorp of wijk;

- bijzondere betekenis van het complex wegens de wijze van verkaveling, inrichting, voorzieningen;
- bijzondere betekenis van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk;
- belang van het object/complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of bodemgesteldheid;

Gaafheid / herkenbaarheid

- belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid van ex- en/of interieur;
- belang van het complex wegens de hoogwaardige architectonische kwaliteit van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
- belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving;

Zeldzaamheid

- belang van het object/complex wegens architectuurhistorische, bouwtechnische, typologische en functionele zeldzaamheid;
- uitzonderlijk belang van het object/complex wegens één of meer van de hiervoor genoemde kwaliteiten.

De criteria zijn overgenomen uit: Handleiding. Selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, oktober 1991, p.32.

COLOFON

TITEL	Batadorp: ruimtelijke en cultuurhistorische verkenning
DATUM	Nijmegen, oktober 2011
IN OPDRACHT VAN CONTACTPERSOON BEGELEIDINGSKOMMISSIE	gemeente Best Wouter Kreike, Beleidsmedewerker Cultuurhistorie Conny Domenie, Medewerker Cultuurhistorie Martijn Coppoolse, Stedenbouwkundige Menzo Boon, sr Medewerker Vergunningen&Welstand Toon Brouwers, Projectleider Integrale Wijkontwikkeling Cornelis vd Ven, Stadsbouwmeester Willianne Brouwers, Medewerker Ruimtelijke Ontwikkeling Wouter Kreike, Beleidsmedewerker Cultuurhistorie
ONDERZOEK	Leon van Meijel en Teake Bouma
TEKST ©	Leon van Meijel
ANALYSETEKENINGEN ©	Teake Bouma
ACTUELE FOTO'S	Leon van Meijel en Teake Bouma
HISTORISCHE FOTO'S	zie bijschriften
LAYOUT RAPPORT	Franka van Loon, Buro Brandstof Nijmegen
CONTACT	Van Meijel - adviseurs in cultuurhistorie Mr. Franckenstraat 70 6522 AG Nijmegen 024 - 324 326 1 vanmeijel@adviseursincultuurhistorie.nl www.adviseursincultuurhistorie.nl
	Teake Bouma architectuur/stedenbouw Oosteinde 146 611 SR Delft 0031 (0)641778838 info@teakebouma.nl www.teakebouma.nl

Van Meijel adviseurs in cultuurhistorie

architectuur/stedenbouw
TEAKE BOUMA